ТӘНГИД ВӘ ПУБЛИСИСТИКА

Һ. МЕҺДИ

Азәрбайчан совет бәдии нәсри*

1.

Азәрбайчан совет язычыларынын биринчи гурултайындан сонра бәдии нәсримизин әлдә этдийи наилиййәтләр доғрудан да бөйүкдүр. Бу мүддәт әрзиндә Азәрбайчан совет әдәбиййаты коммунистләр партиясынын билавасит рәһбәрлийи илә яранан, инкишаф эдән вә өзүнүн бир сыра әсәрләрилә дүня шөһрәти газана чохмиллэтли совет әдәбиййатынын мүбариз дәстәләриндән биринә чеврилмишдир. Бу әдәбиййатын көркәмли нүмайәндәләри классик ирсин демократик ән'әнәләрини, илк нөвбәдә Азәрбайчан вә рус классикләрини диггәтлә өйрәнәрәк, онлардан сәмәрәли сурәтдә истифадә эдәрәк, тәчрүбәсинә архаланараг бир сыра гиймәтли әсәрләр яратмышлар.

Бу әсәрләрин әдәбиййатымыза нә кими енииликләр кәтирдийини айдынлашдырмаг үчүн классик нәсримизә гысача да олса бир нәзәр салмаг лазымдыр.

«Алданмыш кәвакиб» һекайәсиндә белә бир эпизод вардыр:

«Юсиф шаһ бахычылары һүзуруна истәйиб деди:—һакими-вилайәтләрә мәним тәрәфимдән э'лан эдәрсиниз ки, аллаһдан горхсунлар, наһаг иш тутмасынлар, халгы талайыб дағытмасынлар, рүшвәт алмасынлар. Йәгин билсинләр ки, бу нөв һәрәкәт ахырда онларын өзләринин бәдбәхтлийинә вә һәлакәтинә баис олур».

Азәрбайчан реалист нәсринин илк әсәрини яратмыш Мирзә Фәтәли Ахундов, өз ярадычылыг мәрамнамәсини халг сөзүйлә башладығы кими, бүтүн фикрини, арзу вә хәялларыны, һәят вә мүбаризәсини дә халгын талеи илә бағламышды.

Онун әсәриндәки вәзир-вүзәра, мүнәччимбашы, моллабашы вә шаһ Аббас типләри һәятдан алынмыш, дәгиг бир реалистликлә тәсвир олунмушдур. Һекайәдә көстәрилән бүтүн образлар о гәдәр чанлы, о гәдәр инандырычы, онларын һәр бир һәрәкәти о гәдәр тәбиидир ки, охучу, һәлә бир әср биздән габаг мейдана чыхмыш «Алданмыш кәвакиб»ин эләбил мүасир бир әдиб тәрәфиндән язылдығыны күман этмәйә башлайыр. Бу тәәссүраты позан ялныз бирчә чәһәт вардыр ки, о да Ахундовун һекайә дилиндәки гәлизликдир. Юхарыдакы мисалын үзәринә гайыдыб әлавә эдә биләрик ки, Юсиф шаһын халга мүнасибәти мүәллифин өз мүнасибәтинә чох яхындыр. Халг мотиви ялныз шаһын һәрәкәтләриндә, сөзләриндә дейил, онун өз ичтимаи мәншәиндә, пешәсиндә, дәррака вә психолокиясында да ифадә олунмушдур.

Мирзә Фәтәли Ахундов реализми классик реализмдир. Онун әсәриндә типик шәраитдә типик характерләрлә янашы сон дәрәчә дүрүст тәфәррүата раст кәлирик. Бә'зән бирчә абзасла унудулмаз бир лөвһә рәсм этмәйи бачаран сәнәткарын мәһарәтинә һейран олмамаг мүмкүн дейилдир!

Мән енә бир нечә мисал кәтирмәк истәйирәм. Сәрдар Заман ханын һекайәсини хатырлайырсынызмы? О, османлы гошунларындан Иран торпағыны мүдафиә үчүн йоллары поздуруб, көрпүләри дағытдырыр вә

* Бу мәгалә Азәрбайчан совет язычыларынын II гурултайында сөйләнмиш мә'рузә әсасында язылмышдыр.

бу тәдбири о гәдәр файдалы һесаб эдир ки, дүшмәнин һүчумундан горунмаг үчүн онлары бир даһа бәрпа этдирмәйир. Яхуд моллабашынын нечә «фәалиййәт көстәрдийини» ким унудар? О, Иран әһалисини нечә шиә мәзһәбинә дөндәрдийини сөйләйәндән сонра белә дейир:

— Һәтта мән истәдим ки, чуһудлара вә эрмәниләрә дәхи әл гатыб, онлары да шиә мәзһәбинә дөндәрим. амма бир пара хейрәндиш кимсәнәләр мәсләһәт көрмәдиләр ки, лүзум йохдур. Чүнки һәр торпагда чуһуддан вә эрмәнидән бир аз вар; бизим торпағымызда дәхи бир аз олмаглары мәсләһәтдир.

«Алданмыш кәвакиб» әсәринин көзәллийи ялныз онун белә һазырчаваб, лаконик вә ифадәли бир үслубда язылмасында, онун **илк нөвбәдә** халг мотивини бүтүн һадисәләрин әтинә-ганына һопдурмасында дейил, эйни заманда **бүтөв бир сияси програмы** айдын шәкилдә ифадә эдә билмәсиндәдир.

Ахундовун әсәриндәки хәлгилик идеяларынын конкрет тарихи мәзмуну нәдән ибарәтдир?

«Алданмыш кәвакиб»дә ирәли сүрүлән идеяларла Белинскинин «Гогола мәктуб»ундакы әсас фикирләр арасында чох яхын бир гоһумлуг вардыр.

Бөйүк рус мүтәфәккири көстәрирди ки, инди Русияда ән чанлы, мүасир милли мәсәләләр: тәһкимчилик һүгугунун мәһвиндән, чисмани чәзанын ләғвиндән, һеч олмазса олан ганунлара мүмкүн гәдәр гәт'и риайәт эдилмәсиндән ибарәтдир. Юсиф Сәррачын тәдбирләрини хатырласаныз, онун мәһз бу чәһәтләрә хүсуси диггәт етирдийини көрә биләрсиниз.

«Әһли-Гәзвин һәр күн гәл'ә гапыларындан адам шагталарыны асылмыш көрмәдиләр вә шаһ мейданында чәлладларын адам шаггаладыгларыны вә дардан асмагларыны вә көз чыхармаларыны мүшаһидә этмәдиләр».

«Сонра буюрду хирач мәбләғи мө'тадил мигдарадәк тәхфиф тапсын вә әмр этди ки, һәр ердә йоллар тә'мир олунсун вә лазым мәгамларда вә мәнзилләрдә көрпүләр вә карвансаралар тикилсин вә һәр вилайәтдә шәфаханәләр гайрылсын, дуллара вә етимләрә вә шилләрә вә корлара әанәт вә һимайәт көстәрилсин вә вилайәтләрдә һәр бисәрү-па өз башына өзүнү үләма силкинә дахил этмәсин...».

«...Бир кимсәнә чүр'әт этмәсин ки, шаһа вә үмәнайи-дөвләтә вә чакәрани-дәркаһа пешкәш версин вә пайәндаз салсын вә һеч кәс пешкәш васитәсилә һөкумәт тапмағы тәмәнна этмәсин».

Юсиф шаһын аз мүддәт ичәрисиндә көрдүйү бүтүн тәдбирләр бу характердәдир.

Индийә кими Ахундов ярадычылығыны тәдгиг эдәнләр адәтән «Алданмыш кәвакиб» әсәринә истинадән бөйүк әдиби бу дөврдә маарифпәрвәр монархия тәрәфдары алландырмышлар. Биз бу әдаләтсизлийи бир дәфәлик арадан галдырмалыйыг. Ахундовун повести дә фәлсәфи мәктублары кими һәр чүр монархия әлейһинә чеврилмишдир. «Алданмыш кәвакиб»ин әсас сияси идеясы бундан ибарәтдир ки, халг өзү һакимиййәт башына кечмәдикчә, яхуд халгын күчүнә архаланан бир һакимиййәт гурулмадыгча, әдаләтли ичтимаи мүнасибәтләр ярана билмәз.

Мәним мәгсәдим Ахундовун сияси-фәлсәфи көрүшләринә даир мүлаһизә йүрүтмәк олмадығындан, бу мәсәләни мүтәхәссисләрин өһдәсинә бурахараг, Азәрбайчан әдәбиййаты тарихиндә илк реалист повестин нечә хүсусиййәтләрә малик олдуғуну көстәрмәйи лазым көрүрәм.

Мирзә Фәтәли Ахундовун бәдии нәсрә кәтирдийи илк вә истигамәтверичи хүсусиййәт—дәрин идеялылыгдыр. Бу идеялылыг бөйүк әдибин яшадығы вә яратдығы дөврлә шәртләнмиш хәлгиликлә үзви сурәтдә бағлыдыр. «Алданмыш кәвакиб» повестиндәки бүтүн сүжет хәттләри мүәллифин әсас идея хәттилә чидди вәһдәт тәшкил эдир. Әсәрдә сәрт бир реализм вардыр. Һадисәләрин ин-

кишафы да, сурәтләрин һамысы кими мөһкәм бир һәят мәнтигинә табедир. Бурада һәр шей чанлы һәятын нәфәсилә бағлыдыр. Мирзә Фәтәли бүтүн бәдии ярадычылығында олдуғу кими бу повестиндә дә һадисәләри конкрет-тарихи аспектдә тәсвир эдир. Бу исә о демәкдир ки, «Алданмыш кәвакиб» әсәриндә баш верән һадисәләр Сәфәвиләр сәлтәнәти дөврү үчүн сәчиййәвидир, даһа онлары, мәсәлән, XIX әсрә көчүрмәк вә я ханлыглар дөврилә әлагәләндирмәк мүмкүн дейилдир.

Бу гейдләрдән айдын **көрүнә биләр** ки, реалист бәдии нәсрин ән мүһүм хүсусиййәтләри Ахундовун повестиндә габарыг бир шәкилдә тәзаһүр этмишдир.

Мүасир бәдии нәсримизә һәср олунмуш бир мәгаләдә йүз ил әввәл яранмыш бир әсәрдән бу гәдәр данышмағымыз тәәччүблү көрүнмәмәлидир. Мирзә Фәтәли Ахундов ялныз драматуркиямызын дейил, эйни заманда реалист нәсримизин дә атасыдыр. Онун чәсарәтлә галдырдығы реализм байрағы, йүз илдән бәри демократик әдәбиййатымызын инкишаф йолуну ишыгландырмагдадыр.

Азәрбайчан совет әдәбиййаты Ахундовун ачдығы реализм йолунун варисидир. Бөйүк язычы ислам дининә вә Шәрг деспотизминә ағыр зәрбәләр эндирмиш гүдрәтли бир шәхсиййәт кими танынмышдыр. Ахундов әдәбиййатын мәфкурәви ролуну һәгиги бир йүксәклийә галдырмышдыр. О, бөйүк рус мәдәниййәтинин дәрин тә'сирини дуймуш надир исте'дадлы бир драматург олмагла бәрабәр, әдәбиййатымызда илк дәфә сатирик повест вә памфлет нүмунәләри вермиш көркәмли бир насирдир. Мирзә Фәтәли Ахундовун йолу, бизи классик рус әдәбиййаты хәзинәсинә апарыб чыхарыр. Бу хәзинәнин әсл гиймәтини бизим ичтимаи фикир тарихимиздә һамыдан әввәл дуян да, анлаян да о олмушдур. Һеч дә тәсадүфи дейилдир ки, Ахундов һәлә бир әср әввәл, бөйүк рус халгы илә әбәди гардашлыг иттифагы фикрини гүввәтли бир эһтирасла тәблиғ этмишдир. Биз онун «Шәрг поэмасы» илә янашы, билаваситә рус халгына һәср олунмуш тарихи сөзләрини һәмишә ифтихарла хатырлайырыг: «Әкәр Русия торпагларындакы мүсәлманлар Кәмалүддөвләнин идеяларыны мәнимсәсәләр, онда һөкмән мүсәлман мүстәбидләринә нифрәт һисс эдәрләр... Иран вә Түркийәдәки мүсәлманлар ағыр вәзиййәтдә вә бөйүк сәфаләтдә яшадыглары һалда, русларын һимайәси алтында һәяты, мүлкиййәти вә шәрәфи тамамилә горунан Русия мүсәлманлары даһа руслардан гачмаз вә узаг дурмазлар; онлар рус халгы илә бирләшәр, дини э'тигадлардан ирәли кәлән фанатизм вә мүридизм руһу онларын арасындан һәмишәлик галхар, кор фанатизм үзүндән куя мүсәлман падшаһынын һөкмүранлығы алтында күнаһсыз яшая биләчәкләрини күман эдән мүсәлманларын Түркийәйә мүһачирәт этмәк һәвәси арадан галхар, һәмчинин әбәс ерә һәр ил Гафгаз өлкәсиндән милйонларла пул апарылыб хәрчләнән Мәккә зиярәти һәвәси дә арадан галхар».

Шүбһәсиз ки, Ахундов Русия вә рус халгы илә әлагә мәсәләсини чох кениш мә'нада анлайырды. О, һәр шейдән әввәл өз сияси ориентасиясында доғру истигамәт тутараг, халгынын талеини вә онун инкишаф перспективләрини дүшүнүрдү. Чар мүтләгиййәтинин гәт'и дүшмәни олан Ахундов Белински вә Чернышевскинин азадлыг идеяларыны тәблиғ эдирди. Бу исә ялныз әдәби тә'сир чәрчивәсилә мәһдудлашыб галан бир һадисә дейилди. Ахундов, Азәрбайчанын хиласыны Русиядакы азадлыг һәрәкатынын мүвәффәгиййәтләриндән айры тәсәввүр эдә билмәзди. Чүнки о, бир мүтәфәккир кими, һадисәләрә кениш бахмағы бачарырды. Мәһз бу сәбәбә көрә дә о, өзүндән әввәл мейдана чыхмыш тәглидчи язычылардан фәргли олараг, **реализм, хәлгилик, вәтәнпәрвәрлик** йолилә кедир вә демократик рус әдәбиййатынын мүвәффәгиййәтләриндән истифадә эдәрәк, Азәрбайчан әдәбиййатыны ени инкишаф рел-

синә салырды. Рус мәдәниййәтинин тә'сирини бу чүр дәрин мә'нада баша дүшән Ахундов, халгларын мүтәгабил әлагәсини ән мүһүм вә әсас шәртләрдән бири сайырды.

Тәәссүфлә демәлийәм ки, бу чидди проблемләрин һәллиндә бизә яхындан көмәк этмәйә борчлу олан әдәби тәнгидимиз вә әдәбиййатшүнаслығымыз бөйүк рус әдәбиййатынын тә'сири мәсәләсини элми чәһәтдән доғру вә әсаслы изаһ этмәкдә ачизлик көстәрир. Хүсусилә әдәби тә'сирдән данышылан заман, бурада һәм тәнгид, һәм дә әдәбиййатшүнаслыг мә'лум фактлары дөнә-дөнә садаламагла кифайәтләнир вә инсаны һейрәтә салан бир э'тинасызлыгла яхасыны кәнара чәкир.

Көрүн, бөйүк рус мүтәфәккири Чернышевски бу мәсәләйә нечә янашмышдыр? О языр:

«...Тәглид этмәк һәмишә руһу өлдүрән заһири бир формализмдир, тәглид эдәнләр исә ялныз өз хүсуси фикирләри, өз мәзмуну олмаян мәһдуд адамлардыр. Лакин бир халгын о бири халга этдийи заһири формал тә'сирдән башга бир дә айры, чанлы вә сәмәрәли бир тә'сир дә вардыр. Бу тә'сир дә ондан ибарәтдир ки, йүксәк инкишаф пилләсиндә даянан бир халгын мүвәффәгиййәтләри өз инкишафы йолунда кери галмыш о бири халгын адамларыны дүшүндүрән бир предметә чеврилир. Дүшүнчәләри өз халгларына көмәк этмәк үчүн васитәләр ахтармагла мәшғул олан бу адамлар башга халгларын һәятында элә нүмунәләр тапырлар ки, бунлара диггәт этдикдә һәмин адамларын өз хүсуси мүлаһизәләри асанлашыр, элә фактлар тапырлар ки, милләтин һәятыны яхшылашдырмаг үчүн милләтин өз вәзиййәтинин тәләб этдийи шәртләри һәята кечирмәйин лазым вә мүмкүн олдуғуна күтләләри инандырмаг үчүн һәмин фактлардан бир дәлил кими истифадә эдирләр».

Мирзә Фәтәли Ахундов мәһз классик рус әдәбиййатынын белә сәмәрәли вә чанлы тә'сирини дуймушдур. Онун комедиялары да, памфлетләри дә, «Алданмыш кәвакиб» повести дә она көрә заһири вә формал тә'сирдән узагдыр ки, бу әсәрләри ярадан мүәллиф өз хүсуси фикриндән мәһрум олмамышдыр, әксинә, о **классик рус реализминин руһундан вә истигамәтиндән илһам алараг**, ени вә орижинал бир әдәбийят, мәһз Азәрбайчан реалист әдәбиййатыны яратмышдыр.

Белә олмасайды, Ахундов һеч вахт бүтүн Яхын Шәргдә илк дәфә олараг белә чәсарәтли бир тәнгидлә мейдана чыхыб дейә билмәзди ки, «Күлүстан» вә «Зийнәтүлмәчалис» дөврү кечмишдир. Букүн бу чүр әсәрләр милләтин ишинә кәлмир, букүн милләт үчүн файдалы вә охучуларын зөвгләри үчүн рәғбәтли олан әсәр драма вә романдыр».

Ахундовдан сонра, демәк олар ки, бир әср мүддәтиндә онун ятардығы реалист вә демократик әдәбийят ән'әнәләрилә халга зидд, дини, схоластик әдәбийят арасында мүбаризә кетмишдир. Бу чәтин мүбаризәнин йорулмаз дөйүшчүләринә —Чәлил Мәммәдгулузадәйә, Сабирә, Һагвердиевә, Нәчәфбәй Вәзирова, Нәриман Нәриманова, Сүлейман Санийә, Чәфәр Чаббарлыя, Мәммәд Сәид Ордубадийә — Мирзә Фәтәлинин әсәрләри сөнмәйән бир маяк кими һәмишә йол көстәрмишдир. Бу язычыларын әдәби ирси Азәрбайчан совет нәсринин инди дә гида алдығы зәнкин бир мәнбәдир.

2.

Ингилабдан әввәлки нәсримиздә пролетар әдәбиййатынын муәййән рүшеймләри варды. Фәһлә гәзетләриндә чап олунмуш айры-айры һекайәләр буну айдын сүбут эдир. Лакин һәмин нәсрин мүһүм әдәби һадисәйә чеврилдийини күман этмәк дә чидди бир сәһв ола биләрди. Хүсусилә Русияда Максим Горкинин «Ана» романы мейдана чыхдығы бир дөврдә, Азәрбайчан фәһлә мәтбуатында раст кәлдийимиз айры-айры сәмими, эйни заманда ибтидаи нәср парчаларындан пролетар әдәбиййаты нүмунәләри кими данышмаг

чәтиндир. Һәр чәһәтдән тәгдирә лайиг әсәрләри халг һәятынын реал сәһнәләрини көстәрән демократ язычылар—Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердиев, Н. Нәриманов вермишләр.

Ингилабдан әввәлки нәсрин ән бөйүк наилиййәти—ашағы тәбәгәләрин мәишәтини, һәтта мүәййән дәрәчәдә синфи зиддиййәтләри тәсвир этмәсиндә иди. Бу нәсрдә бә'зән бөйүк идеалларла мейдана чыхан инсан сурәтләри (Н. Нәримановун гәһрәманы Баһадыр кими) варды. Доғрудур мүәллиф Баһадыры ән чох милли гардашлыг вә достлуг идеяларынын мүмәссили кими верирди, лакин Баһадыры дүшүндүрән ичтимаи проблемләр ялныз бундан ибарәт дейилди.

Ингилабдан әввәлки нәсрдә көзәл новелла вә һекайәләрлә бәрабәр, бәдии-фикри сәвиййәчә Ахундовун «Алданмыш кәвакиб»нә яхынлашан «Данабаш кәндинин әһвалатлары», «Уста Зейнал», «Шейх Шә'бан», «Баһадыр вә Сона» вә «Бәдбәхт милйончу» кими повестләр дә ранмышды. Бунларын бир гисминдә сиз орта әсрин патриархал тәсәввүрләрилә яшаян, варлы тәбәгәләрин юмруғу алтында әзилән, өз ачы талеи илә барышан инсанлары, бир гисминдә исә ағыр һәятла көзәл идеалы арасында учурум олан, лакин мүбаризәдә һеч бир фәдакарлыгдан кери дурмаян гәһрәманлары көрә биләрсиниз. Бу гәһрәманларын ән зәиф чәһәти исә, онларын ялгызлығы вә көмәксизлийидир.

Бизим демократ язычыларын нәсриндә Лопухов вә Кирсановлары хатырладан бәдии сурәтләр йох иди. Бурада һәлә Рахметовларын мейдана чыхмасы һаггында исә сөһбәт ола билмәзди. Драматуркиямызын яратдығы Фәхрәддин дә (Нәчәфбәй Вәзировун «Мүсибәти-Фәхрәддин» фачиәсиндә), Фәрһад да (Әбдүррәһим бәй Һагвердиевин «Бәхтсиз чаван» пјесиндә) шәхсән чох фәдакар вә намуслу кәнчләр олсалар да, халг ингилабы һаггында дүшүнмүрдүләр. Онларын маарифчилик фәалиййәти вә өз синифләри илә тоггушмалары ардычыл характер дашымырды, бу гәһрәманлар олса-олса өзләри билмәдән, йә'ни гейри-шүури, халг ингилабынын йолуну тәмизләйирдиләр. Әлбәттә, бурада мүәллифләри тагсырландырмаг олмаз. Адлары чәкилән әсәрләрин тәсвир этдикләри тарихи дөврдә (XIX әсрин сонларында) һәлә Азәрбайчан һәяты Рахметовларын яранмасы үчүн мүсаид дейилди.

Фәрһад өз әмиси илә сөһбәтиндә:

«Кифайәтдир мин илләрлә чамааты әсир эдиб өз һәмчинсиниз инсанын ганыны сордуғунуз, һәр кәс өз һүгугуну таныса яхшыдыр, һеч кимин ихтияры йохдур десин ки, ер мәнимдир. Ер аллаһындыр вә һәр кәс кәрәк о ердән алдығы мәнфәәтә өзү саһиблик эләйә» дейир. О, һәтта бир аз да ирәли кедәрәк, мүлкәдарлары вә бәйләри «залымлар вә бимүрвәтләр» адландырыб, онлары һәдәләйир дә: «Бир вахт олар сиздән һесаб истәрләр!» Лакин Фәрһад бу тоггушмада өз ачизлийинин гурбаны олуб, мәғлубиййәтә уғрайыр. Онун халгчылыг иллүзиялары, тезликлә чанлы һәятын сәрт мәнтиги гаршысында дағылыб пуч олур.

Ингилабдан әввәл демократ язычыларымызын яратдығы нәср әсәрләриндә үмуми бир чәһәт варды. Бу әсәрләрин, демәк олар ки, һамысы охучулара, онлары әһатә эдән ичтимаи һәятын дөзүлмәзлийи идеясыны тәлгин эдирди. Бу нәсрин ән күчлү голу, кәскин истигамәтләнмиш ифша эдичи әсәрләрдән ибарәтди. Бу саһәдә биринчи вә ән көркәмли ер, шүбһәсиз, сатирик новелла, һекайә вә повест устады Чәлил Мәммәдгулузадәйә мәхсусдур. Онун гоголвари күлүшү, өз аһәнки вә күчү э'тибарилә бүтүн мүасирләринин күлүшүндән сечилир. Писемски һаглы олараг Гогол күлүшүнү халг күлүшү адландырыр. Мүасир рус тәнгидчиләриндән бири исә Гоголун ифша эдичи әсәрләрини милли байрам сайыр, чүнки бу әсәрләр васитәсилә Русиянын габагчыл адамлары илк дәфә там дәринлийи илә һәм өзләрини, һәм дә дүшмәнләрини таныдылар. Феодал-крепостной гурулушуна гаршы, мүлкәдарлара, бүрократик, полис дөвләтинә гаршы мүбаризә этмәк үчүн, Русиянын габагчыл адамлары өз дүшмәнләриндән гат-гат үстүн олдугларыны анламалы идиләр. Бу тарихи вәзифәни Гоголун ифша эдичи әсәрләри еринә етирди.

Биз бу сөзләри һәм Мирзә Фәтәли Ахундовун, һәм дә хүсусилә Чәлил Мәммәдгулузадәнин сатирик нәсри һаггында дейә биләрик. Бу язычыларын күлүшү дә гәзәбли вә ачы дейилми? Һәятын эйбәчәрликләрини: Гурбанәли бәйләри, Худаяр бәйләри, Шейх Нәсрулла кими дәләдузлары көстәриб, онларын мә'нәви пучлуғуну ифша этмәклә, Чәлил Мәммәдгулузадә бир тәрәфдән истисмарчы зүмрәләрә, халгын зәһмәтиндән мүфтәчә бәһрәләнән түфейлиләрә зәрбә вурур, о бири тәрәфдән дә зәһмәткешләрә өз дүшмәнләринә нисбәтән һәр чәһәтдән үстүн олдугларыны баша салырды. Чәлил Мәммәдгулузадәнин һекайәләри, һәм өз мәзмуну, һәм дә форма хүсусиййәтләрилә Молла Нәсрәддин мәзһәкәләринә яхын гоһумдур. Бу хүсусиййәт дә бөйүк әдибин халга нечә бағлы олдуғуну сүбут эдән әлавә бир дәлилдир.

Ингилабдан әввәлки реалист бәдии нәсримиз дәрин тәдгигә вә даһа бөйүк тәгдирә лайиг бир сыра чидди мәзиййәтләрә маликдир. Бу нәсрин кетдикчә даһа артыг севилән онларча көзәл нүмунәси вардыр. Азәрбайчан совет язычылары һәмин ирси өйрәнир вә онун ән'әнәләриндән истифадә эдирләр.

Шүбһә йохдур ки, истәр Чәлил Мәммәдгулузадәнин, истәр Һагвердиевин, истәрсә дә Сүлейман Сани вә Ордубадинин ингилабдан әввәлки ярадычылығында сон дәрәчә гүввәтли вә мүсбәт чәһәтләрлә янашы, мүәййән мәһдудлуг варды. Үмумиййәтлә адлары чәкилән бу мүәллифләр өз тәнгид вә ифшаларында белә, капиталист әлагәләринә гаршы чеврилмиш йүксәк ичтимаи сатира сәвиййәсинә галха билмәмишләр. Һәтта Чәлил Мәммәдгулузадә кими нәһәнк бир шәхсиййәт пролетариатын азадлыг һәрәкатына дәрин симпатия бәсләдийи һалда, сатгын милли буржуазияны вә онун мәфкурәви лакейләрини көрмәйә көзү олмадығы һалда, бу мүртәче гүввәләри, мәсәлән, «Өлүләр» әсәриндә мүсәлман руһаниләрини ифша вә рүсвай этдийи кими өлдүрүчү сатира атәшинә тута билмәди. Мәммәдгулузадә ингилабын илк илләриндә мүәййән тәрәддүд белә көстәрди. Бүтүн бунлары дейәркән, биз һеч дә бә'зи әдәбийят тарихчиләри кими бөйүк әдибин тарихи ролуну кичилтмәк фикриндә дейилик. Биз «Гурбанәлибәй», «Иранда һүрриййәт», «Почта гутусу», «Уста Зейнал» мүәллифини һөрмәтли бир мүәллимимиз сайыр вә ондан сәнәткарлығын сирләрини өйрәнирик. Бүтүн мәһдудлуғуна бахмаяраг, онун драматуркиясы да, нәсри дә һәят һагигәтинә садиг галмағын, типик сурәтләр яратмағын, образлары шүурлу сурәтдә бөйүтмәйин һагиги нүмунәсини вермишдир.

3.

Лакин Азәрбайчан совет бәдии нәсринин сәләфләри әсас э'тибарилә новелла вә повест ярадычысы кими шөһрәт газандылар.

Азәрбайчан романыны яратмаг вәзифәси исә совет насирләринин өһдәсинә дүшдү. Сон ийирми илдәки әдәби инкишафымызын ән бөйүк наилиййәти дә, мәнчә, Азәрбайчан романынын яранмасындан ибарәт олмушдур. Доғрудур, бу романын илк нүмунәләри мейдана чыхмамышдан әввәл бир сыра хырда һекайәләр язылды, доғрудур, отузунчу илләрин башланғычына гәдәр ингилабдан әввәлки нәсримизин Мәммәдгулузадә, Һагвердиев, Сүлейман Сани вә Абдулла Шаиг кими көркәмли нүмайәндәләри һекайә жанрында енә дә фәалиййәт көстәрирдиләр, анчаг Азәрбайчан совет бәдии нәсринин илк нүмайәндәләри әдәбийят мейданына гәдәм гойдуглары күндән кениш эпик лөвһәләрә гүввәтли бир ахын башланды.

Бу илләрдә М. С. Ордубади «Думанлы Тәбриз»ин биринчи чилдини,

«Сүлейман Рәһимов «Шамо» романынын илк вариантыны, Әбүлһәсән «Дүня гопур» әсәрини верди.

Бу әдәби һадисәләрин һәр бири илк нөвбәдә халгымызын шүурунда доғмуш ени ичтимаи идеяларын ифадәси иди. Белә кениш әһатәли бәдии лөвһәләрин мейдана чыхмасынын ән мүһүм сәбәбләриндән бири дә шүбһәсиз, артыг дилимизә тәрчүмә олунмуш рус совет романларынын («Дәмир ахын», «Тармар», «Чапаев» «Үсян», «Семент» вә башгаларынын) билаваситә тә'сири иди. Бу тә'сирин ән мүсбәт чәһәти ондан ибарәтди ки, Азәрбайчан совет насирләри һәятымызын яратдығы гәһрәманы ифадә үчүн йол ахтарыркән, яхын гоншуларынын мүсбәт тәчрүбәсиндән хәбәр тутдулар вә бунунла да өз ишләрини мүәййән дәрәчәдә асанлашдырдылар. Мәсәлән, Фадеевин тәчрүбәси, дағларда буржуа-мүлкәдар гурулушу әлейһинә үсян байрағы галдырмыш Азәрбайчан партизаныны көстәрмәкдә Сүлейман Рәһимова билаваситә көмәк этди. Лакин мүәллиф Шамону өз милли зәминәсиндән гопармады, ону ингилаб йолуна кәтириб чыхаран сәбәбләри Азәрбайчан кәндинин өзүндә ахтарды. Охучу «Шамо» романынын көмәйи илә анлады ки, «Азәрбайчанда вәтәндаш мүһарибәси олмамышдыр» дейән буржуа милләтчиләри халгымызын реал тарихини көз көрә-көрә тәһриф эдирләр.

Тәхминән эйни вәзифәни—Азәрбайчанда азадлыг һәрәкаты тарихинин әсл һәгигәтини кәнч нәслимизә көстәрмәк вәзифәсини—«Думанлы Тәбриз» романынын мүәллифи дә бойнуна көтүрмүш, рус ингилабынын тә'сири илә силаһа сарылан Чәнуби Азәрбайчан зәһмәткешләринин милли азадлыг һәрәкатына вә онун рәһбәри Сәттархана әсәринин мәркәзиндә ер вермәклә, биздә илк тарихи роман ярадычысы кими мейдана чыхмышды.

Нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, отузунчу илләрин әввәлиндә әдәбийят чәбһәсиндә буржуа эстетләриилә кәнч совет язычылары арасындакы мүбаризә бүтүн шиддәтилә давам эдирди. Узаг әсрләрин гаранлығындан сәһнәмизә кәтирилән әсатир гәһрәманлары өзләринин заһири парылтысы илә һәлә көзләри гамашдырырдылар. Ени инсан сәнәтин гапыларыны һәлә еничә дөймәйә башлайырды. Нәзәриййәдә совет адамынын үстүнлүйүнү сүбут этмәк о гәдәр дә кафи дейилди. Бу үстүнлүйү бәдии әсәрләр васитәсилә әяни олараг көстәрмәк лазым иди. Пролетар әдәбийятынын бу дөврдә яранмыш әсәрләри тәкчә ени буржуа эстетләринин йох, партия сыраларында ола-ола онлара сәс верән мүаризләримизин дә истеһзасы илә гаршыланырды.

Чәфәр Чаббарлынын драмалары дүшмән чәбһәсини ярдыгдан сонра, совет әдәбийятынын гәт'и һүчуму асанлашды. Илк совет романлары, ингилаб далғаларына гошулмуш Азәрбайчан фәһләсини, рәнчбәрини, дүлкәрини, бәннәсини, дашйонаны вә шәрбафыны бәдии әдәбийята кәтирәндә, бундан әсәрләрин интеллектуал сәвиййәси нәинки ашағы дүшмәди, әксинә, Азәрбайчан бәдии нәсри һәгиги эпик бир вүс'әт кәсб этмәйә башлады. Көһнә дүняя гаршы үсяна галхан, мүбаризә просесиндә мә'нәви чәһәтдән зәнкинләшән, ярадан вә гуран инсанлар әдәбийятын әсас гәһрәманына чеврилди.

Мә'лум олдуғу үзрә буржуа эстетикләри романын кәләчәйинә сон дәрәчә бәдбин бир нәзәрлә бахыр вә бу жанрын артыг өлүмә доғру кетдийини әввәлчәдән хәбәр вермәйә чалышырдылар. Онлара элә кәлирди ки, буржуазия гәһрәман етирмәк истеʼдадындан мәһрум олдуғу үчүн, роман да сәһнәдән чыхмалы, онун ериндә бошлуг әмәлә кәлмәлидир. Доғрудур, буржуа романы кет-кедә чылызлашды, сәнәтин бир нөвү кими артыг йүксәлмә гүдрәтини итирди, лакин үмумиййәтлә роман «сивилизасиямызын бөйүк халг сәнәти» кими өлмәди вә өлә дә билмәзди, чүнки капитализм зәнчирини гыран вә буржуазиянын гәбрини газан ингилабчы синиф—пролетариат бәдии сәнәтин бүтүн саһәләринә, о чүмләдән дә романа һәгиги гәһрәманлар верирди. Демәк, өлән буржуазия вә онун романы иди. Фәһлә синфи исә ингилаб байрағы илә янашы ингилаби сәнәт байрағыны да учалдырды. Даһи пролетар әдиби Максим Горкинин һәлә биринчи рус ингилабы дөврүндәки нәһәнк тәчрүбәси буну бүтүн айдынлығы вә парлаглығы илә сүбут эдирди. Горкинин тәчрүбәси ингилабдан сонракы рус әдәбийяты илә янашы бүтүн ССРИ халглары әдәбийятында роман жанрынын кениш инкишаф йолуна чыхмасына да тәкан верән ән мүһүм амилләрдән бири олду.

Алексей Толстой һәлә 1924-чү илдә язырды:

«Гәһрәман! Бизә зәманәмизин гәһрәманы лазымдыр. Гәһрәманлыг романы. Биз кениш жестләрдән вә бөйүк сөзләрдән горхмамалыйыг». «...Рус сәнәти Пушкинин шеирләри кими айдын вә шәффаф олмалыдыр».

Азәрбайчан совет романы, мейдана чыхдығы илк күндән э'тибарән, бу гәһрәманы көстәрмәйә, она әдәбийятда лайиг олдуғу мөвгеи вермәйә чалышды. Лакин зәманәмизин гәһрәманы бирдән-бирә яранмады. Биз, илк совет романларында һәмин гәһрәманын ялныз бә'зи мүһүм нишанәләрини верә билдик. Һәлә бу романларда чанлы инсанлара вә реал һәят лөвһәләринә нисбәтән мүәллифләрин арзу вә хәяллары даһа чох ер тутурду. Зәманәмизин гәһрәманыны бүтүн әзәмәти илә көстәрмәк вә онун там портретини яратмаг үчүн, хүсусән бу гәһрәманын дәрин психоложи рәсмини чәкмәк үчүн һәлә язычыларын нә зәнкин һәят мүшаһидәси, нә йүксәк мәдәни сәвиййәси, нә дә лайигли сөз эһтияты варды.

Лакин биз әдәби һадисәләрә тарихи янашмалыйыг. Илк романлар—илк тәмәл дашлары иди. Азәрбайчан романыны мүасир бәдии-фикри сәвиййәйә галдырмаг үчүн узун илләрин әмәк вә тәчрүбәси тәләб олунурду. Тәмәл дашлары исә үмидли вә мөһкәм иди. Онларын үзәриндә уча бина тикмәк, бу бинаны сәнәт абидәсинә чевирә билмәси үчүн бөйүк сәнәтин сирләрини өйрәнмәк, һәм дә инадла вә илһамла өйрәнмәк гаршыда дуран ән башлыча вәзифә иди.

Илк романларымызда һәр шейдән чох нәзәри чәлб эдән онларын тематик вүс'әти иди, йә'ни әсәрләрин һеч бири о бирини тәкрар этмир, башга-башга тарихи дөврләрдән, башга-башга гәһрәманлардан данышырды. Мүәллифләрдән бири 1907-чи илин Тәбриз ингилабындан, Сәттархандан, дикәри «мүсават» ағалығына гаршы үсян этмиш Азәрбайчан кәндлисиндән, үчүнчүсү Совет һакимиййәти дөврүндәки гуручулугдан, ени-ени яранан инсани мүнасибәтләрдән данышырды. Мүәллифләрин үслуб хүсусиййәтләриндә белә чидди фәргләр нәзәрә чарпырды. Бири мараглы сәркүзәштләрә вә севки мачәраларына даһа чох мейл этдийи һалда, о бири ингилаби вуруш чәбһәсинә атылмыш халгын мүхтәлиф нүмайәндәләрини көстәрир, онларын һәят вә мәишәтиндән ядда галан, чанлы сәһнәләр верирди.

Отузунчу илләрин Азәрбайчан романларында һадисәләрин чәрәян этдийи кениш ичтимаи фон айдын бояларла көстәрилирди. Мүәллифләр, синфи чарпышмаларын габарыг тәсвиринә хүсуси диггәт етирир, кәскин драматик конфликтләри сурәтләрин ачылмасы үчүн әсас васитәйә чевирирдиләр. Бәлкә элә бу сәбәбә көрә дә биз һәмин әсәрләри бу күн дә марагла охуюруг. Һалбуки онларда нә образларын сәчиййәси мүкәммәл верилмиш, нә һадисәләрин изаһы кафи гәдәр инандырычыдыр, нә дә мүәллифләрин дил вә ифадә тәрзи гүввәтлидир. Бәс бу әсәрләри севдирән нәдир? Айдын мәсәләдир ки, онларын тәбиилийи вә сәмимилийидир. Охучу бу романлардан ингилаб дөврүнүн нәфәсини дуюр, өтән шанлы күнләримизин тәкрар олунмаян хүсусиййәтләрини өйрәнир, о күнләрин мүбаризәси һаггында мүәййән тәсәввүр алыр. Амма бу тәсәввүрүн дәрин олмадығыны дәрк эдән бә'зи мүәллифләр (мәсәлән, Сүлейман Рәһимов) он ил сонра еннидән өз әсәри үзәринә га-

йытмаға мәчбур олуб, онун тематик чәрчивәсини кенишләндирмәйә, һадисә вә инсанларын даһа әһатәли тәсвирини вермәйә башладылар. Бу ярадычылыг просеси нәтичәсиндә, мәсәлән, «Шамо» романы кичик һәчмли бир әсәрдән, халг һәятынын зәнкин лөвһәләрини әһатә едән, голлу-будаглы, мүрәккәб сүжетли бир романа чеврилди.

Бу роман артыг нәсримизин ени инкишаф мәрһәләсинә аид бир әсәрдир. Бу хүсусда биз сонра данышачағыг.

Совет бәдии нәсри дә, әдәбиййатымызын башга саһәләри кими, чәтин вә мүрәккәб вурушмалар шәраитиндә инкишаф едиб йүксәлмишдир.

Чәфәр Чаббарлы драматуркиясы Чавидин мүртәче романтикасы илә мүбаризәдә бой атдығы кими, совет нәсримиз дә һәр чүр натурализмә, мешшан фәрдиййәтчилийинә, буржуа об'ективизминә вә декадентизминә гаршы мүбаризәдә өзүнә йол ачмышдыр. Буну хатырлатмаг кифайәтдир ки, «Шамо», «Думанлы Тәбриз» кими романларын, совет һәятыны тәсвир едән сағлам руһлу һекайә вә повестләрин ярандығы бир дөврдә, буржуа декадентләри Бөйүк Октябр сосялист ингилабы һадисәләрини интәһасыз бир һәрч-мәрчлик шәклиндә гәләмә верән, кәнч нәслин диггәтини мүасир мәсәләләрдән яйындырмаг мәгсәдилә ибтидаи әширәт дөврүндән данышан «романлар» язырдылар. «Гызлар булағы» вә «Студентләр» адлы әсәрләри хатырлаян һәр кәс, әдәбиййат чәбһәсиндәки душмән маневринин нә демәк олдуғуну айдын дәрк едә биләр.

Мән нә Санилийәм, нә дә Чавадам,
Онлара душмәнәм, онлара ядам!

мисраларында Сәмәд Вурғун ялныз мүбариз совет поэзиямызын идея чәбһәсини дейил, һәм дә эйни заманда нәсримизин сияси хәттини мүәййән едирди.

Азәрбайчан совет бәдии нәсри сәрт полемик бир үслубда ярандыды. Биз, ингилаб һадисәләрини тәһриф еләнләрә, колхоз һәрәкатыны лаға гоянлара гаршы бөйүк һәйәчан вә сәмимиййәтлә язылмыш очеркләр, һекайә вә романларла чыхыш едән Әли Вәлиев, Сабит Рәһман, Әбүлһәсән, Ә. Мәммәдханлы, Мир Чәлал кими язычылары бу дөврүн көркәмли нүмайәндәләри сая биләрик. «Бир кәнчин манифести» әсәри исә отузунчу илләрдә ранмыш бәдии нәсримизин ән йүксәк мәрһәләси иди.

«Бир кәнчин манифести»ндә Мир Чәлалын әсас мүвәффәгиййәти, шүбһәсиз, ингилаб әрәфәсиндә вә ингилабын илк күнләриндә Азәрбайчан халгынын һәятында баш вермиш һадисәләри поэтик бир дилдә тәсвир этмәсидир. Бу исә о демәкдир ки, артыг бизим нәсримиздә һәгиги мә'нада **пафос** ярандыды. Язычы өзүндән чох гәһрәманларыны, онларын мүбаризәсини вә бу мүбаризәнин поэзиясыны верирди. Лакин бурадан о **нәтичәни** чыхармамалыдыр ки, биз, эпик формалы әсәрләрдә һәр нөв тенденсиянын әлейһинәйик вә мүәллифин һадисәләрә һәр нөв мүдахиләсинин зәрәрли олдуғуну иддиа едирик. Әлбәттә йох. Совет әдәбиййатынын сон иййирми илдәки тәчрүбәси дә көстәрди ки, бизим ән көзәл әсәрләримиздә мүәллифин һадисә вә инсанлара һәйәчанлы мүнасибәти—дәрин тенденсиялылығы бәдии лөвһәләримизин тә'сир күчүнү азалтмыр, әксинә, даһа да артырыр. Бу тенденсиялылыг, эйни заманда бәдии әсәрләрин идея истигамәтинә, Алексей Толстоюн дедийи кими, айдынлыг вә шәффафлыг кәтирир.

«Бир кәнчин манифести»ндә совет вәтәнпәрвәрлийи мотивләри хүсуси бир гүввәтлә тәрәннүм эдилмишдир. Мүәллиф бурада йалныз ки, гәсләнгәнчинүрлу гәһрәманларын дейил, мәһз садә вә сырави адамларын гәлбиндә вәтән мәһәббәтинин нә дәрәчәдә дәрин көк салдығыны өзүнә махсус бир лиризмлә ачыб бизә көстәрир. Үмумиййәтлә, Мир Чәлалын әсәрләриндәки эмосиялылыг, «Бир кәнчин манифести»ндә даһа да күчләнмишдир. Әкәр о, «Дирилән адам» романында

һадисәләрлә о гәдәр дә үзви әлагәси олмаян патетик рич'әтләрә әл атырдыса, «Манифест»дә бәдии сурәтләрин билаваситә өзүнү көстәрмәйә, онларын бу вә я башга һадисәйә мүнасибәтини тәшриһ этмәйә даһа чох диггәт етирир. Бу нөгтейинәзәрдән Сонанын өз әлилә тохудуғу «Юсиф-Зүлейха» халчасыны сатмаға кәтирдийи эпизоду хатырламаг кифайәтдир. Доғрудан да Сонанын дилиндән биз һеч бир гейри-ади вә яхуд курултулу сөз эшитмирик. О, ялныз ачыгланыб өзүндән чыханда, нифрәтини бүрузә вермәйә мәчбур олур:

— Итә атарам, яда сатмарам!— дейир.

Сонанын мүштәриси—инкилисдир. Мүәллиф онун янында бир нәфәр тачири дә тәсвир эдир. Бу тачир Сонанын саф гәлбиндә инкилисә гаршы оянмыш гәзәби чох көзәл дуюр вә халчаны мәһз һәмвәтәнләринә сатачағыны дүшүнәрәк Сонанын «милләтчи» руһуна тә'сир этмәк истәйир:

— Инкилис алмыр, ай бачы, көрүрсән ки, мән алырам. Өз мүсәлман гардашын, Әли шиәси!

Бу вахт Сонанын нифрәти даһа да артыр. Чүнки «өз мүсәлманы» бир аз әввәл «гулдурлара тәслим олан горхаг йолчулар кими голларыны кениш ачыб «халчаны габағына тутмуш, инкилисә көстәрмишди. Сона бу мәнзәрәни унуда билмәзди. Ахы гулдурлар да, горхаг йолчулар да онун вәтән мүлкүнү сояб таламагда бир-бирләриндән кери галмырдылар. Сона бу душмәнләрилә нә сияси мүбаризә апарыр, нә онларын һакимиййәтини девирмәк үчүн оғлу Мәрдан кими силаһа сарылыр. Сонанын вәтәнпәрвәрлийи «Юсиф-Зүлейха» халчасына мәһәббәтиндәдир, бу халчанын яд өлкәйә апарылачағы фикри ону гәт'и һәрәкәтә вадар эдир. Биз онун мистерә вә тачирә арха чевирмәсини, голтуғунда халча чәлд базардан узаглашмасыны, бу һадисәнин шаһиди олмуш йүзләрлә вәтәндаш кими алгышлайыр вә севинчлә дейирик:

— Һалал олсун!
— Һалал олсун белә гадына!

Бу исә гәләм йолдашымызын ярадычылыг гәләбәсидир.

Тәсәввүр эдин ки, драматург өз гәһрәманынын бу һәрәкәтини сәһнәдә көстәрир. Бу һадисә чәрәян эдәркән, тамаша залындан мүтләг курултулу алгышлар гопачагдыр. Чүнки гәһрәманын һәрәкәти дә, онун һаггында дейилән тә'риф сөзләри дә тамашачынын үрәйиндәндир.

Мир Чәлалын мүвәффәгиййәти дә мәһз буна бәнзәйир.

«Бир кәнчин манифести» әсәриндә охучуну сарсыдан эпизодлардан бири дә адсыз-сансыз бир кәнчин э'дамыны көстәрән фачиәли сәһнәдир.

«Ахунд әлилә чәнуба ишарә верирди: «Үзүнү гибләйә, Мәккейимүкәррәмәйә чевир!»

Мәһкум күрсү үстүндә дүм-дүз, һәрәкәтсиз даянмышды. Бу дурушу илә мәрмәрдән төкүлмүш, әзәмәтли, мәғрурлуг һейкәли кими көрүнүрдү. О, полад үрәкли адамын амансыз өлүм мәгамында белә бөйүк бир мә'на ифадә эдән бу тәнтәнәли дурушу чамааты суя дөндәрмишди. Бир ан сонра о сағына-солуна бахды, санки шаһин кими, гырылмыш ганадларына, бағлы голларына бахырды. Бәлкә дә видалашмаг үчүн чәркәләрдә достларыны, гоһумларыны, көмәкләрини ахтарырды. Бирдән чәлд шимала тәрәф чеврилди. Әйилмәйән башыны мәғрур тутду, илдырымлар сачан көзләрини аяза вә дәрин үфүгләрә дикиб, учадан вә одлу бир һәрарәтлә чағырды:

— Ленин!
— Ленин!
— Ленин!»

Биз бу мисаллары кәтирмәклә «Бир кәнчин манифести» романынын бир мәзиййәтини дә гейд этмәк истәрдик. О да совет бәдии нәсримиздәки идея дәринлийи вә мәзмун көзәллийи илә бирликдә **мүәллиф дилинин көзәллийидир**. Бу дилдәки ифадәлилик, һәйәчан вә эмосиялы-

лыг, Мир Чәлалын ән чидди наилиййәтләриндән бирилир.

Ери кәлмишкән демәлийик ки, мүасир Азәрбайчан насирләри ичәрисиндә белә фәрди үслуба, орижиналлыға, мүәллиф дилинә вә өз хүсуси манерасына малик олан йолдашларымызын сайы, тәәссүф ки, о гәдәр чох дейилдир. Насирләримиздән бириндә диалог аз гала бүтүн романын әсас ифадә васитәсинә чеврилир, о бириндә екнәсәг вә йоручу нағыл үсулуна даһа чох ер верилир, үчүнчүсүндә прозаизм әсас мәзиййәт кими тәзаһүр эдир. Букүн биз элә бир инкишаф мәрһәләсинә кәлиб чатмышыг ки, бу мәсәләни бүтүн кәскинлийи илә гоймаға вә һәлл этмәйә ярадычылыг имканымыз вардыр.

Биз Мир Чәлалын романындакы гүввәтли чәһәтләри саймагла, «Бир кәнчин манифести»ни һәр нөв гүсурдан азад бир әсәр кими гәләмә вермәк фикриндә дейилик. Хүсусилә она көрә ки, Мир Чәлалын сонракы әсәрләриндә (ән чох да «Тәзә шәһәр» романында) онун бир язычы кими зәиф тәрәфләрини үзә чыхаран нөгтәләр вардыр. «Бир кәнчин манифести» романында да биз һәмин чидди гүсурларын рүшеймләрини көрә биләрик. Мир Чәлал лирик ричʼәтләрдә, юморда нә гәдәр күчлүдүрсә, баталияларда, сырф эпик тәсвирләрдә, хүсусән ингилабын илк күнләриндә башланан гуручулуг ишләринин пафосуну вермәкдә бир о гәдәр зәиф вә ексәнәгдир. Бурада биз мүәллиф дилинин гурулашдығыны, тәсвирин гәзет мәʼлуматилә эвәз олундуғуну көрүрүк. Ингилаби мүбаризә эпизодларынын Сона вә Баһар хәттиндән гат-гат ашағы сәвиййәдә көстәрилдийини нәзәрә алсаг, мүәллифин әсас кәсирләрини дә гейд этмиш оларыг. Романда мүһүм ер тутан Мәрданын бәдии бир сурәт олараг, мүкәммәл чыхмамасыны, биз һәлә «Бир кәнчин манифести»нин илк дәфә чап олундуғу заман көстәрмишдик. Көрүнүр мүәллиф бу хейирхаһ тәнгидләрдән лазыми нәтичә чыхармамышдыр. Йохса биз соңралар «Бир кәнчин манифести»ндән гат-гат ашағыда дуран әсәрләрин язылмасына вә Мир Чәлалын ярадычылыг имканларынын азалмасына шаһид олмазды.

4.

«Бир кәнчин манифести» мейдана чыхдығы заман, тәхминән онунла бир вахтда Әнвәр Мәммәдханлынын «Әфсанәли дағлар» адлы һекайәси чап олунмушду.

Бу һекайә көстәрди ки, нәсримиздә ики мейл өзүнү бүрузә верир. Бунлардан бири ингилаби варлығымызы гаврамаға, совет адамларынын реал вә чанлы сурәтләрини яратмаға, һәятымыздакы дәрин конфликтләри көстәрмәйә чалышан язычыларымызын нәсри, дикәри исә эксинә, һәятдан үзүлүшән вә узаглашан, «романтика» ады илә мүчәррәдлийә мейл эдән язычыларын нәсридир.

«Әфсанәли дағлар» һекайәсинин башланғычында, әсәрин гәһрәманы — овчу, раст кәлдийи маралын изинә дүшүр, «йохушун дик диварында үфүги бир истигамәт алмыш ағач будагларындан үзү ашағы салланараг, бир-биринә сармашмыш мүхтәлиф биткиләрдән япышараг галхыр, һәр әлверишли маниәни аягларына пиллә эдир». Санки мүәллиф бу пиллә илә нәинки өз гәһрәманыны, һәтта бизи дә тәсвир этдийи әфсанәли дағлара апарыр вә реал һәятдан узаглашдырыр. Мүәллифин дағлары исә доғрудан да әфсанәлидир. Бурада яшаян хәяли инсанлардан бирилә биз даһа яхындан таныш олуруг. Бу да овчунун севкилиси Пәри адлы гыздыр. Овчу Пәрини илк дәфә «гара сачлары пәришан бир һалда аг ястығын үстүнә дағылмыш» вәзиййәтдә көрүр. Эʼтираф эдирик ки, бу, доғрудан да романтик бир сәһнәдир.

Пәринин талеи овчунун раст кәлдийи маралла бағлыдыр. Пәри һәлә ушаг икән фалчы бир гарыдан өзү һаггында бу сөзләри эшитмишдир: «Гәм емә, назлы гыз... Сән бу дағларын тайсыз бир көзәли олачагсан... Гисмәтин исә бир овчу олачагдыр.

Ону бир марал кәтириб сәнә туш эдәчәкдир... Амма көздә, гулагда ол, гызым, о гисмәт маралыны овчу күлләсиндән гору. Чүнки она дәйән күллә сәнә дәймиш кими олачаг. О, күллә ярасындан өләрсә, сән дә сағ галмаячагсан».

Әлбәттә реал һәятда белә фалчы гары ола биләр вә бу чүр сайыгламаг да, үмумән фалчыларын сәнәтидир. Лакин гәрибә бурасыдыр ки, һекайәнин кедишиндә һәмин фалчы гарынын дедикләри нөгтәси-нөгтәсинә дүз чыхыр. Белә көрүнүр ки, мүәллиф өзү дә гәза-гәдәр фәлсәфәсинә инаныр. Белә олмасайды, овчуя маралы вурдуруб, сонра да Пәрини өлдүртмәзди.

Әлбәттә, совет язычысы нағыл да яза биләр. Һеч ким бу һаггы ондан алмамышдыр. Лакин Әнвәр Мәммәдханлынын мәгсәди нағыл язмаг дейил, һекайә язмаг олмушдур. Бу ондан көрүнүр ки, «Әфсанәли дағлар»да бүсбүтүн шәрти сәһнәләрлә янашы, тамамилә дәгиг деталлара да раст кәлирик. Лакин бирчә фәрглә: реалист әсәрләрдә бу деталлар бизи һәят һәгигәтинә даһа да яхынлашдырыр, амма Мәммәдханлынын һекайәсиндә ишләнән деталлар исә бизи чанлы һәятдан, чанлы эһсасатдан узаглашдырмаға хидмәт эдир. Мүәллиф шүурлу олараг реализм принсипләрини позур вә әсәринин һәр фәслиндә охучунун аягларыны торпагдан үзмәйә чалышыр. Йохса о, нәинки өз гәһрәманларынын һәрәкәтини, нәинки бүтүн һекайәнин сүжет хәттини, һәтта диалоглары да бу чүр уйдурмазды: «Көнлүм гушу чохдан падшаһыны ахтаран бир дөвләт гушу иди ки, нәһайәт сәнин башын үстүндә ганад чалды. Нә гәдәр ки, онун солтаны бурададыр, о, башга бир дияра үз дөндәрә билмәз, әзизим...». Яхуд: «Йох, севкилим, бу көл дейил. Бу юхудур... Бу, мәләкләрин күмүш айнасыдыр ки, дағларын гойнуна дүшүб сынмышдыр...».

Дейә биләрләр ки, бурда ишләнән мәфһум вә эпитетләрин чохусу бизим халг нағылларында вардыр. Доғрудур. Лакин халг нағылларынын әсас гисми өз идеясы вә фәлсәфәси эʼтибарилә «Әфсанәли дағлара» көкүндән зиддир. Мәммәдханлынын һекайәси нә гәдәр бәдбин бир руһдадырса, халг нағыллары о гәдәр айдын вә никбин бир әһвалруһиййәни ифадә эдир.

Мүәллифин өз дили дә, тәсвир эдилән һадисә вә инсанлары айдын көстәрмәйә дейил, бәлкә охучунун тәсәввүрүнү думанландырмаға хидмәт эдир:

«Бүтүн этраф кимсәсиз бир сүкута далмышды.

Лакин сусуб дурмуш бу каинат санки һансы тәрәфдән кәлдийи бәлли олмаян вә гулаглара етишә билмәйән, лакин варлығы һисс олунан чох узаг вә гәрибә бир сәсә гулаг верирди. Элә бил ки, бу, милйон илләр бундан әввәл улдузлардан о тайда мәһв олуб дағылмыш бир дүнянын сонунчу фәряды иди ки, инди кәлиб бизә етишир, сөнән сәси илә кими исә кечикмиш әбәс бир көмәйә чағырырды». Яхуд: «Сабаһысы енә дә башга кәпәнәйә бәнзәр бир башга сәһәр ачылыр, ахшам олуркән о да әввәлкиләр кими гәрбдәки ясамал үзәриндә бир хәяла дөнүб сөнүр, әбәдиййәтин сонсуз дәнизиндә бир зәррә кими әрийиб итирди».

Бу һекайәдә инсанларын мәишәтиндән верилән тәфәррүат да гәрибәдир. Мәсәлән, Пәри дағ көйәрчинләринин кабабыны чох севир. Орта әсрдән бәри адламамыш бир кәнддә шам яндырырлар.

Шүбһә йохдур ки, һадисәләрә мүәййән романтик боялар вурмағы да язычынын гүсуру саймаг олмаз. Лакин «Әфсанәли дағлар»дакы «романтика» реал һәгигәтләри үмумиләшдирмәк, образлары шүурлу олараг бөйүтмәк вә поэтикләшдирмәк үчүн дейил, реал варлыға арха чевирмәк вә инсанлары мүмкүн гәдәр даһа гаты думана бүрүмәк үчүндүр. Һекайәнин сонундакы китаб әһвалаты мүәллифин идеясына халәл кәтирмир вә зәррә гәдәр дә онун бәдбин тәʼсирини азалтмыр. Бу, олса-

олса, «романтик» бир әһвалата реализм ямағы вурмагдан башга бир шей дейилдир.

Ону да гейд этмәлийик ки, әдәби ичтимаиййәтимиз бу һекайәдә ифадә олунмуш мейлин совет әдәбиййаты принсипләринә тамам зидд олдуғуну вахтында доғру көстәрмишди. Лакин әдәби тәнгидимизин о гәдәр дә узағы көрә билмәйән бә'зи нүмайәндәләри «Әфсанәли дағлар»ы Әнвәр Мәммәдханлынын тәсадүфи бир мүвәффәгиййәтсизлийи сайыр вә онун өз хүсуси йолилә сосиалист реализминә кәлиб чыха биләчәйини күман эдирдиләр. Бизчә бу тәнгидин бөйүк сәһви дә элә бурасында иди. Чүнки «Әфсанәли дағлар» әсәри мүәллифин ярадычылығында тәсадүфи бир һадисә дейил, мәнтиги бир һал иди. Чанлы һәятдан, чанлы мүбаризәдән вә һәят конфликтләриндән узаглашма мейли, Әнвәр Мәммәдханлынын нәср ярадычылығы үчүн тәһлүкәли бир чәһәт иди. Мәкәр онун башга һекайәләрини бу гейри-һәятилик зәифләтмирми?

Әлбәттә, биз онун бүтүн һекайәләрини белә мүвәффәгиййәтсиз сая билмәрик. О, реал һәята энәндә, һадисә вә инсанларын чанлы нишанәләрини экс эдәндә тә'сирли һекайәләр ярадыр. Белә һекайәләр сырасына биз «Бир аданын сәркүзәшти», «Гаралмаз күнәш» вә «Анд» кими реалистик әсәрләри дахил эдә биләрик. Лакин Ә. Мәммәдханлы өз ярадычылығында бу хәтти давам этдирмәдийиндән, сон 7—8 илдә чидди вә көркәмли бир нәср әсәри яратмамышдыр. Әлбәттә, биз Әнвәр Мәммәдханлынын гүсурлу һекайәләриндән данышмая да биләрдик, чүнки артыг онлар һәм мүәллифин ярадычылығында, һәм дә үмумән бәдии нәсрдә чохдан кечилмиш бир мәрһәләдир. Лакин мәсәлә тәкчә бу һекайәләрдә дейилдир. Нәсримиздә һәлә дә янлыш мейлләрә уян, совет нәсриндә фантазия күчүнә бизим реал һәятымыздан марағлы бир һәят яратмағын мүмкүн олдуғуну дүшүнән тәчрүбәсиз әдәбиййат һәвәскарлары вардыр. Биз онларын талеини һеч вахт ядымыздан чыхармамалыйыг.

☆

Бәдии нәсримизин һәм Бөйүк Вәтән мүһарибәси илләриндә, һәм дә мүһарибәдән сонракы дөврдә әлдә этдийи наилиййәтләр көстәрди ки, һәят конфликтләри әсәрләрин мәркәзиндә дурдуғу заман, язычы һадисәләрин мүрәккәблийиндән горхмайыб, һәятымызда чарпышан зиддиййәтли гүввәләрин тәнасүбүнү дүрүст экс этдирдийи заман бәдии әсәрләр һәм идеяча дәринләшир, һәм дә бәдии сәвиййә э'тибарилә гат-гат йүксәлир. Әсл бәдии талант һадисәләрин маһиййәтинә нүфуз эдир, һәятымыздакы ениликләрин нә кими мүбаризәдә вә нечә чәтинликләр баһасына әмәлә кәлдийини көстәрир, ән чох да бу һадисәләри бир мүтәфәккир кими мә'наландырмаға чалышыр. Добролюбов, өз заманыны нәзәрдә тутуб язырды ки, «чәмиййәтимизин мүхтәлиф даирәләриндә нә гәдәр мүхтәлифлик, һәтта нә гәдәр зиддиййәт вар! Бир даирә вә чәмиййәтдә артыг баяғылашмыш вә кери галмыш фикирләр башга бир даирәдә һәлә дә гызғын сурәтдә мүдафиә эдилир; бә'зиләринин натамам вә зәиф һесаб этдикләри чәһәтләр башгаларына һәддиндән артыг кәскин вә чүр'әтли көрүнүр вә илах. Чәмиййәтин мә'нәви һәятында нәйин сүгут этдийини, нәйин гәләбә чалдығыны, нәйин тәтбиг эдилмәйә вә үстүнлүк газанмаға башладығыны билмәк үчүн» бәдии әдәбиййатын нечә мүһүм рол ойнадығы мә'лумдур. «Сәнәткар язычы ичтиман фикир вә әхлаг гайдаларынын... **мүһүм чәһәтләрини** тапмағы, онлары парлаг сурәтдә ишыгландырмағы вә бу чәһәтләри дүшүнчәли шәхсләрин көзү гаршысында чанландырмағы бачарыр».

Бу сөзләр элә бил бу күнә дә аиддир вә мәһз бизим вәзифәмизи мүәййәнләшдирир.

Даһи Ленин Л. Толстойдан бәһс эдәркән көстәрирди ки, «Гаршымызда, һәгигәтән, бөйүк бир сәнәткар

дурурса, о өз әсәрләриндә ингилабын мүһүм чәһәтләриндән һеч олмазса бә'зиләрини экс этдирмәли иди». Мә'лумдур ки, Ленинин фикринчә, «тәһкимчиләрин зүлмү алтында әзилән өлкәләрдән бириндә ингилаб һазырланмасы дөврү Толстоюн даһиянә тәсвири сайәсиндә бүтүн бәшәриййәтин бәдии инкишафында ирәли атылан бир аддым олмушдур».

Һәятымызын вә эпохамызын мүһүм чәһәтләрини көрә билмәйән вә экс этдирмәйән ән исте'дадлы язычы белә, мүасирләринә чидди тә'сир көстәрмәк гүввәсинә малик ола билмәз. Һәятымыздакы ениликләри там мә'насилә дуян һәгиги сәнәткар исә бизи ирәлийә чәкән гүввәләри көрмәйә билмәз. Һәгиги талант, эйни заманда, һәятымыздакы енилийин эһтираслы тәблиғатчысы олмая билмәз.

Драматуркиямыза чох зиян вурмуш конфликтсизлик «нәзәриййәси» нәсримизин дә инкишафына узун мүддәт әнкәл төрәтмиш вә хүсусән ичтимаи сатиранын тамам зәифләмәсинә сәбәб олмушдур. Анчаг бу нәзәриййәнин бүтүн язычыларымызы чашдырдығыны дүшүнмәк дә бөйүк сәһв оларды. Бу нәзәриййәйә ән чох һәмишә һадисә вә инсанлары үздән, сәтһи көстәрән, һәятымызын мүһүм чәһәтләрини икинчи дәрәчәли хүсусиййәтләриндән айыра билмәйән язычылар уймушлар. Һәмин язычылар конфликтсизлик «нәзәриййәси» мейдана чыхмамышдан габаг да чәсарәтдән мәһрум идиләр.

Мәнә элә кәлир ки, совет варлығындакы ениликләри там мә'насилә дуймаг бачарығы, язычынын көһнәликләри даһа айдын көрмәсинә һәмишә көмәк эдир. Бу бачарығы инкишаф этдирмәк үчүн ән доғру йол исә, дүнякөрүшүнүн тәрбийәсилә мәшғул олмагдыр. Йүксәк ичтимаи идеаллардан мәһрум олан язычы көһнәликләри дә, һәятын мүһүм вә икинчи дәрәчәли хүсусиййәтләрини дә айдын көрә билмәз. Әкәр конфликтсизлик «нәзәриййәсини» инадла тәблиғ эдән тәнгидчиләрин ән көркәмлиләрини бир-бир нәзәрдән кечирсәк, о дәгигә айдын олар ки, бунларын чохусу һәятымыздакы истигамәт веричи мүсбәт мейилләрин мүтәмадийән галиб кәлдийинә инанмаян ниһилистләрдир. Бу адамлар нә бөйүк мәһәббәтлә севә биләр, нә дә дәриндән нифрәт эдә биләрләр. Белә адамлар садәчә **уйғунлашмағы** даһа чох бачарырлар. Онлар йүксәк идеалдан мәһрум олдуглары үчүн мүбаризәйә дә эһтияч дуймурлар. Лакин **әсл йүксәк әдәбийят исә мүбариз язычыларын яратдығы әдәбийятдыр.**

Азәрбайчан совет бәдии нәсринин мүасир һәятымыздан бәһс эдән ән яхшы әсәрләри дә буну көстәрир. Һәмин әсәрләр совет варлығыны дүрүст экс этмәклә, халгымызы ени мүбаризәләрә руһландырмыш вә охучу күтләләринин дәрин мәһәббәтини газанмышдыр.

Сүлейман Рәһимовун «Шамо», «Сачлы» романлары вә сон заманларда енидән ишләйиб чап этдирдийи «Меһман» повести, Мирзә Ибраһимовун совет адамларына һәср олунмуш һекайәләр сикли, хүсусән Бакы нефтчиләринин гәһрәманлығындан данышан «Ирадә» адлы көзәл повести, Әли Вәлиевин «Күлшән» китабы, өз маһиййәти э'тибарилә конфликтсизлик «нәзәриййәсинин» тамамилә әлейһинә чеврилмиш әсәрләрдир. Һәлә мән Иран халгынын вә чәнуби азәрбайчанлыларын башдан баша драматизмлә долу һәятыны көстәрән «Кәләчәк күн» романыны демирәм. Чүнки конфликтсизлик «нәзәриййәси» әсасән бизим совет варлығына янлыш мүнасибәтдән доғмуш бир нәзәриййәдир.

Варлығымызы бәзәмәйи ән доғру йол һесаб эдән адамларын «Сачлы» романы үзәринә нечә һүчум чәкдикләри бизим яхшы ядымыздадыр. Бу чүр янлыш вә зәрәрли мүнасибәтләрин «нәзәри» әсаслары артыг ифша эдилмишдир.

Сүлейман Раһимов хейирхаһ тәнгидләрдән нәтичә чыхарараг, «Сачлы» романынын биринчи китабында лайигинчә көстәрә билмәдийи

мүсбәт гәһрәманларынын образларыны кет-кедә чанландырмаға хүсуси диггәт етирмиш, эйни заманда халг дүшмәнләринин чиркин симасыны даһа да чәсарәтлә ачмыш, партиямызын һәр нөв оппортунизмә вә әйинтиләрә гаршы мүбаризәсини һәгиги бир илһамла тәсвир этмишдир. Бунунла янашы олараг халгымызын бөйүк әмәк фәдакарлығы баһасына яратдығы ени һәяты да көстәрмишдир. «Сачлы»нын күчү, әлбәт ки, биринчи нөвбәдә онун әсасында дуран дәрин сияси конфликтин реаллығында вә һәятилийиндәдир. Мүәллиф, романын әввәлиндән та ахырына гәдәр, мүртәче гүввәләрин зиянлы ролуну көлкәдә гоймаг вә малаламаг йолу илә дейил, әксинә, бир-биринә зидд гүтбләрин мүбаризәсини даһа кәскин тәсвир йолу илә кетмишдир. Сүлейман Рәһимов вурушан гүввәләрин тәнасүбүнү дүрүст әкс этмәйә мүвәффәг ола билмишдир. Сүбһанвердизадәнин ийрәнч симасынын сатирик бир гәзәблә ифша олунмасы, үмумән Азәрбайчан совет бәдии нәсринин ән чидди наилиййәтләриндән биридир. Тәһлүкәли дүшмән сурәтинин бу чүр һәртәрәфли вә чанлы көстәрилмәси нәтичәсиндә Дәмировун вә онунла әлә вермиш дикәр коммунистләрин нечә чәтин бир шәраитдә вә нә гәдәр горхулу дүшмәнләрлә мүбаризә апардығы чох айдын көрүнүр. Мүәллифин зәнкин боялары сайәсиндә Дәмиров хүсусән романын сон һиссәсиндә мүкәммәл бир коммунист сурәти кими бизә өзүнү севдирир.

Сүлейман Рәһимов «Шамо» романында зәһмәткеш халгын нүмайәндәләринин бүтүн мә'нәви зәнкинлийини илә әкс эдә билдийини ялныз баш гәһрәманынын сурәтиндә дейил, бәлкә ән чох Ало кими сон дәрәчә колоритли бир кәндли сурәтиндә чохдан сүбут этмишди. Рәһимов халг һәятынын рәнкарәнк лөвһәләрини вә мүхтәлиф зүмрәләрин һәятыны көстәрән «Шамо» романы үзәриндә чохдан бәри ишләмәкдәдир. Бу әсәр, шүбһәсиз, мүәллифин ән масштаблы вә камил романларындан бири олачагдыр. «Шамо» романынын ән бөйүк мәзиййәти, Азәрбайчан кәндинин ингилаб әрәфәсиндәки мәнзәрәсини реалист бир гәләмлә рәсм этмәсиндәдир.

Сүлейман Раһимов «Сачлы» әсәриндә дә өз ән'әнәсинә—халг һәятынын эпик лөвһәсини көстәрмәк мейлинә—садиг галмыш, дашйонан Гочанын әзәмәтли сурәтини яратмышдыр. Һәр дәфә Гоча романын сәһифәсиндә көрүндүкчә, биз халг күчүнү вә мүдриклийини даһа яхшы дуймаға башлайырыг.

Гейд этмәлийәм ки, Азәрбайчан бәдии нәсриндә халгымыз һеч вахт белә һәртәрәфли вә гүдрәтли верилмәмишди. Биз халгымызын башга бир чәһәтини Мирзә Ибраһимовун «Кәләчәк күн» романында көрүрүк. Бу чәһәт дә Азәрбайчан кәндлисинин вә Азәрбайчан фәһләсинин Шәргдәки азадлыг һәрәкатында ойнадығы бөйүк тарихи ролдан ибарәтдир. Бә'зи тәнгидчиләрин иддиасына көрә «Кәләчәк күн» романынын ән башлыча мәзиййәти онун ифшачылыг хүсусиййәтиндәдир. Бу иддиа әсәрин маһиййәтиндән доғмур, она көрә дә биртәрәфли вә янлышдыр. Биз, мүәллифин яратдығы кениш эпик лөвһәнин илк планында азадлыг мүбаризәсинә галхмыш халгы көрүрүк, бу халгын ән габагчыл нүмайәндәләрини көрүрүк. Севинчлә дейә биләрик ки, мүәллифин ән яхшы боялары да халгы вә онун нүмайәндәләрини лайигинчә көстәрмәйә сәрф олунмушдур. Доғрудур, бу адамларын мүбаризәси масштаб э'тибарилә һәлә кениш дейилдир, чүнки романын әһатә этдийи тарихи дөврдә бу мүбаризә ени-ени кәркинләшмәйә башлайырды, амма мүәллиф һәмин мүбаризәнин маһиййәт вә мә'насыны дүзкүн әкс вә изаһ этмишдир. Мирзә Ибраһимов, Чәнуби Азәрбайчанда милли азадлыг һәрәкаты дөврүндән габагкы илләрдә ингилаби гүввәләрин яваш-яваш нечә топлашдығыны, өз сыраларыны нечә мөһкәмләндирдийини вә гәт'и вурушлара нечә һазырлашдығыны чох тәбии вә инандырычы вермишдир. Иранда мүхтәлиф милләтләрин зәһмәткешләри арасындакы достлуг мүнасибәтлә-

рини даһа көзәл тәсвир эдән мүәллиф, романынын мүһүм бир һиссәсини, һаглы олараг, Иран Азәрбайчаны кәндинә һәср этмиш вә бу кәндин нечә ағыр тәзйиг вә зүлмләрә мә'руз галдығыны һуманист бир язычынын гәлб ағрылары илә ачыб көстәрмишдир. Мүәллифин мәһәббәти нә гәдәр дәриндирсә, гәзәби дә бир о гәдәр амансыздыр. Бу сәбәбдән дә о, гара гүввәләри, мүртәчеләри, һәм алман фашистләрини, һәм дә Инкилтәрә—Америка империалистләринә сатылан вәтән хаинләрини вә онларын башчысы Рза шаһы ифша эдәркән һәгиги бир сатирик гәләми ишләдир. Мирзә Ибраһимовун романындакы сатира, бизчә, Рза шаһ иртичаына гаршы мүбаризә эдән ингилаби гүввәләрин мә'нәви үстүнлүйүнү көстәрмәйә дә чох көмәк эдир.

«Кәләчәк күн» романы һаггында язылмыш тәнгиди гейдләрдән бириндә (Ч. Чәфәровун «О күн кәләчәкдир» адлы мәгаләсиндә) мүәллиф иддиа эдир ки, «һәддиндән артыг пассив, күчсүз, бичарә бир шәкилдә тәсвир эдилән Муса вә онун аиләси романын әсл идеясилә аз аһәнкдардыр». Көрүнүр бу сөзләрин охучуда янлыш мүлаһизә доғурачағыны дүшүнүб, мүәллиф әлавә эдир: «Кәндин дәрдини, кәндин фачиәсини тәсвир этмәк мүтләг лазымдыр, лакин әсл кәнд мүтиликдән вә бичарәликдән узагдыр, әсл кәнд оянан, аягланан, үсян эдән кәнддир ки, Муса бу кәндин нүмайәндәси сайыла билмәз», чүнки «кәндли күтләсини тәмсил эдән Муса... һәятын зәрбәләринә гаршы күчсүзлүк көстәрир, руһән сөнүр вә мәһв олур».

Һәмин тәнгиди гейддән бу нәтичә чыхыр ки, Мирзә Ибраһимов өз романында сарай фитнәләрини вә дипломатик һийләләри даһа әтрафлы тәсвир этдийиндән, демократик һәрәкатын чанланмасыны мәһдуд чәрчивәдә вермишдир. Тәнгидчинин фикринчә, Фиридун сурәти дә «халг һәрәкатынын мигясыны вә әһәмиййәтини там мә'насилә әкс этмир, о, кениш күтләләрлә яхындан бағлы дейилдир». Эйни заманда мәгалә мүәллифи көстәрир ки, бүтүн бу чидди гүсурларына бахмаяраг, «Кәләчәк күн» романы мүһарибәдән сонракы Азәрбайчан нәсринин көркәмли әсәрләриндән биридир».

Бүтүн бунлары охуяндан сонра адам истәр-истәмәз өз-өзүнә дейир ки, тәнгидчи роман мүәллифинин башыны ярыб, әтәйинә гоз төкүр.

Мирзә Ибраһимовун романында гүсурлу чәһәтләр вардыр, лакин биз онун әсас гәһрәманларынын натамам олдуғуну иддиа эдиб, икинчи дәрәчәли сурәтләрин чанлы верилдийини десәк, буна бүтүн әсәрин үзәринә көлкә салмагдан башга нә ад вермәк олар? Әкәр Муса кәндин нүмайәндәси сайыла билмәзсә, әкәр Фиридун күтләләрлә яхындан бағлы дейилсә, йә'ни о, халг һәрәкатынын мигясыны вә әһәмиййәтини там мә'насилә әкс этмирсә, бәс ердә нә галыр?

Мирзә Ибраһимов өз романында мачәралара һәддиндән артыг уймушдур. Бу, мүәллифин гүсурудур. Лакин бундан белә бир нәтичә чыхмыр ки, романда тәсвир олунан тарихи дөврүн бир сыра мүһүм чәһәтләри көстәрилмәмишдир вә Мусанын фачиәси әсл кәндин вәзиййәтини ифадә этмир. Юхарыда дедийимиз кими, Иран мүртәчеләринин ағалыг этдийи бир заманда, Чәнуби Азәрбайчан кәндлиси ифласа уғрайырса вә сәфил һала дүшүрсә, буну бүтүн дәһшәтилә көстәрән мүәллифи нә үчүн тагсырландырмалы вә она демәлийик ки, «Муса вә аиләсинин фачиәси романын әсас һадисәләрилә лазымынча уюшмайыр?» Фиридуну Иранда һөкм сүрән ичтимаи әдаләтсизлийә гаршы үсяна галдыран әсас сәбәб, һәмин кәндли күтләләринин ағыр вәзиййәти дейилми? Әкәр белә олмасайды, мүәллиф Фиридуну Чәнуби Азәрбайчан кәндиндә, һәмвәтәнләринин мин чүр зүлм вә ишкәнчәйә мә'руз галдығы бир ердә тәсвир эдәрдими? Әкәр мүәллиф Иранда Рза шаһ истибдады дөврүндә гүдрәтли фәһлә һәрәкаты вә кәндли үсяны көстәрмирсә, бу һәлә о демәк дейилдир ки, о, реал һәгигәти тәһриф этмишдир. Ахы нәзәрә алмаг лазым-

дыр ки, ярымфеодал, ярымпатриархал вә ярыммүстәмләкә вәзиййәтиндә олан бир өлкәдә милли азадлыг һәрәкатынын өзүндә дә мүәййән зәиф чәһәтләр олмушдур. Мирзә Ибраһимов реализм йолу илә кетдийиндән, реал варлығы бәзәмир, һадисә вә инсанлары реал зәминәдән гопармыр. Эйни заманда о, Иранда вә хүсусән Чәнуби Азәрбайчанда милли азадлыг мәсәләсинин чидди бейнәлхалг бир мәсәлә кими һәлл эдиләчәйини яхшы билир.

Фиридун сурәтинин натамамлығы һаггындакы сөһбәтләр дә о гәдәр әсаслы дейилдир. Чүнки Фиридунун мә'нәви инкишафы да реал вә тәбии верилмишдир. Мүәллиф сосялист реализми принсипләринә бурда да садиг галмышдыр. О, Фиридунун инкишафыны ону етишдирән ичтимаи шәраитлә дүзкүн бағламыш вә Фиридунун өзүнә хас олан зәиф чәһәтләрини дә көлкәдә бурахмамышдыр.

«Кәләчәк күн» романынын ән бөйүк мәзиййәтләриндән бири, һадисәләрин кениш мигясыны дүзкүн вермәсиндәдир. Лакин масштаблы вә монументал әсәр яратмаг үчүн мүтләг Иранын чәнубундакы нефт мә'дәнләриндә чалышан фәһләләри дә көстәрмәк лазым дейилдир. Бир романда үмумиййәтлә һәр шейдән, һәр саһәдән язмаг тәләби дә янлышдыр. Бу ону көстәрир ки, бә'зи тәнгидчиләрин монументал әсәр мәфһуму һаггындакы тәсәввүрләри тамам сәтһи вә заһиридир.

Әкәр Сүлейман Рәһимов бирчә Шеһли кәндиндә баш вермиш һадисәләри бүтүн өлкәдә чәрәян эдән һадисәләрин ин'икасы кими көстәрмәйи бачарырса, бу онун зәифлийинә дейил, мәһарәт вә бачарығына дәләләт эдән бир һалдыр.

Букүнкү нәсримиздә монументал мүсбәт сурәтләрин яранмасы просеси кедир. Һәм «Сачлы», «Шамо», һәм «Кәләчәк күн», һәм дә бир сыра башга әсәрләримиз буну айдын сүбут этмәкдәдир. Анчаг әдәби тәнгидимиз ән чох бу сурәтләри гүсурлу вә зәиф сайыр, ялныз ниһилист руһлу адамлар дейил, әдәбиййатымызы үрәкдән севән бә'зи чаван тәнгидчиләр дә бу фикирдәдирләр.

Биз бу иддианы нә үчүн янлыш һесаб эдирик?

Мә'лумдур ки, мүсбәт инсан образы дейиләндә, халгымызын ән нәчиб хүсусиййәтләрини өзүндә тәчәссүм этдирән, мә'нәви инкишафында һәмишә ирәлийә доғру йөнәлмиш вә дайима йүксәлиш просеси кечирән, һәлә кәләчәкдә дә өзүнүн ени мәзиййәтләрини бүрузә верә биләчәк совет адамлары нәзәримизә кәлир. Бу адамлар чанлы инсанлара хас олан гүввәтли вә зәиф тәрәфләрилә бәрабәр, Сталин йолдашын дедийи хүсуси материалдан йоғрулмуш адамлардыр, онлар өзләрини халгын фөвгүндә көрмәйә чалышмырлар, чүнки өзләрини халгдан айры тәсәввүр этмирләр, чүнки онлар халгын өзүдүрләр.

Бәдии нәсримиздә белә инсан сурәтләри ярадылмышдырмы? Шүбһәсиз. Сона, Мәрдан, Шамо, Дәмиров, Фиридун, Муса киши, Ало, Күлшән вә башгалары,—роман вә повестләримиздә тәсвир олунмуш мүсбәт инсан сурәтләринин ялныз бир һиссәсидир. Бу инсанларын ичтимаи фәалиййәти дә, мә'нәви аләми дә, бүтүн башга икинчи вә үчүнчү дәрәчәли сурәтләрә нисбәтән чох зәнкин вә көзәл олдуғу һалда, нә үчүн бунларын чохусу тәнгидимизә зәиф вә гейри-мүкәммәл көрүнүр? Һәтта иш о дәрәчәйә чатыр ки, «Шамо» романынын биринчи китабы һаггында гиймәтли бир мәгалә язан вә бу әсәри кафи гәдәр тә'рифләйән кәнч тәнгидчи Мәс'уд Вәлиев, романа яхшы тәһлил вердикдән сонра мүәллифин гүсурларындан данышаркән, демәк олар ки, бүтүн романын мәзиййәтләрини һечә эндирәчәк фикирләр йүрүтмәйә башлайыр, Сүлейман Рәһимовдан «ени инсан сурәтләри яратмағы» тәләб эдир. Белә чыхыр ки, Ало да, Шамо да, башга ингилабчы сурәтләри дә кәләчәкдә ярадылмалыдыр. Амма бизчә бу сурәтләрин тәнгидчийә зәиф вә чансыз көрүнмәләринин әсас сәбәби нә мүәллифдир, нә дә бу сурәтләрин өзүдүр. Күнаһ, һәят вә инсанлар һаггында чох да кениш тәсәввүрә малик олмаян тәнгидчидәдир. Әкәр о, тәһлил этдийи әсәрин мүәллифи гәдәр ингилаби варлығымызы билсәйди, һәятымызда баш верән һадисәләрин сәбәбини чидди сурәтдә тәдгиг этсәйди, өзүндә енилийи дуймаг бачарығыны инкишаф этдирсәйди, бәлкә дә ялныз мүддәийи-үмуми кими ялныз иттиһам акты дүзәлтмәклә өз ролуну мәһдудлашдырмаз, әксинә, әдәби тәнгидин бөйүк усталарындан өйрәнәр, бәдии әсәрләрин изаһына һәят һаггындакы шәхси тәсәввүр вә гәнаәтләрини дә әлавә эдәр, бә'зән һәтта әдәби әсәрләримиздә ялныз мүәййән чизкиләри чәкилмәйә башланмыш мүсбәт инсанлары һәрарәтлә мүдафиәйә галхышар, сәнәткарын ятардығы бу вә я башга бир лөвһәни өз штрихләрилә зәнкинләшдирәрди. Индики һалда буну аз тәчрүбәли кәнч тәнгидчиләримиз дейил, һәтта бөйүк иддиаларла мейдана чыхан вә әдәби зөвг саһәсиндә бизә истигамәт вермәк истәйән «нәзәриййәтчыларымыз» да бачармырлар. Чүнки онлар чохдан мә'лум олан әдәби ме'яр вә прийомлардан башга ени мәфһум вә үсулларын, ени идея вә фикирләрин ярана биләчәйини ағылларына сығышдырмырлар. Бизда әдәби тәнгидлә бәдии тәчрүбәнин гаршылыглы көмәйи вә тә'сири һәләлик зәифдир, десәк, һеч дә сәһв этмәрик.

Мүсбәт инсан сурәтләринин зәифлийи һаггындакы данышыглар ени бир һадисә дейилдир. Вахтилә бөйүк рус язычысы Грибоедовун «Ағылдан бәла» әсәриндәки Чатскини дә чанлы инсандан зиядә мүчәррәд идея, комедиянын әхлагы нөгтейи-нәзәрини ифадә эдән бир васитә адландырырдылар. Иддиа эдирдиләр ки, Чатски комедиянын башга типләри кими әтли-ганлы дейилдир. Сонралар «Обломов» мүәллифи бу иттиһамлара чаваб верәрәк язмышды:

«Пох, Чатски—бизим фикримизчә—һәм инсан олараг, һәм дә Грибоедов тәрәфиндән она верилән ролун ифачысы олараг бүтүн башга адамлардан чанлы шәхсиййәтдир. Лакин тәкрар эдирик, онун тәбиәти башгаларындан гүввәтли вә дериндир, буна көрә дә комедияда тамам көстәрилә билмәзди.

...Әкәр комедиянын башга сималары сәрт вә хәсис бояларла рәсм эдилмишләрсә, бунун үчүн онлар өз тәбиәтләринин баяғы вә хырда олмасына борчлудурлар...».

Әлбәттә, биз халгымыз тәрәфиндән севилән әсәрләрин һамысында мүсбәт инсан сурәтләринин белә мүдафиәйә лайиг олдугларыны иддиа этмәк фикриндә дейилик. Лакин бәдии нәсримизин бу саһәдәки тәчрүбәси өз үмуми истигамәти вә тенденсиясы э'тибарилә гүввәтли вә мүсбәтдир.

6.

Әдәби тәнгидимиздә чох интишар тапмыш икинчи сәһв бир иддиа да вардыр: куя тарихи мөвзуларда язылмыш роман вә повестләримиз совет варлығыны әкс эдән әсәрләримизә нисбәтән һәм өз идея сәвиййәси, һәм дә хүсусән бәдии кейфиййәт чәһәтиндән хейли үстүндүр. Бу иддианын янлышлығы әввәлә ондан ибарәтдир ки, бир гәбилдән олмаян әдәби һадисәләрин мүгайисәси гейри-ганунидир; икинчи дә, халгымызын кечмишинә һәср олунмуш әсәрләри, мүасир варлығымыздан бәһс эдән әсәрләрә гаршы гоймаг өзү мә'насыздыр. Ингилабдан әввәлки һәятымызы көстәрән бир романымыз мүвәффәгиййәтлидирсә, бу фактдан истифадә эдиб мүасир инсанларын тәсвирини верән әсәрләримизи нә үчүн көздән салмалыйыг? Бундан башга, совет дөврүмүзүн адамларыны көстәрән роман вә повестләримизи бу чүр зәиф гәләмә вермәк өзү-өзлүйүндә әдаләтсизликдир, мәһз она көрә ки, Азәрбайчан совет бәдии нәсринин тарихи мөвзуларда ән яхшы әсәрләрини дә индики һәятымызла яхындан бағлы олан вә мүасир мөвзуларда бир сыра гиймәтли әсәрләр вермиш язычыларымыз яратмышдыр. Мәсәлән, «Шамо» мүәллифи эйни заманда «Сачлы» вә «Меһман» әсәрләринин мүәллифидир. Әли

Вәлиев кечмиш һәятымыздан бир чох мараглы һекайә язмышдыр, лакин онун ән мүвәффәгиййәтли әсәри шүбһәсиз, «Күлшәндир». Бу повестин баш гәһрәманы һаггында мүәййән тәнгиди гейдләр сөйләмәк мүмкүндүр, хүсусилә Күлшәнин иш саһәсиндә даһа чох вә бәлкә дә һәддиндән артыг көстәрилмәси онун биртәрәфли чыхмасына сәбәб олмушдур, анчаг бу да бир һәгигәтдир ки, Азәрбайчан бәдии нәсриндә сырави зәһмәт адамыны, индийә кими аз-аз язычы белә мәһәббәтлә тәсвир этмишдир. Әли Вәлиевин «Күлшән»индә зәһмәтин поэзиясы вардыр. Мәкәр бу кичик мүвәффәгиййәтдир? Һәлә дә әдәби мүһитимиздә, тәкдәнбир дә олса, эстетләрин әкс сәдасы эшидилдийи бир заманда, «истеһсалаты тәсвир этмәк язычынын вәзифәси дейил» сөзләрини дейән адамлара раст кәлдийимиз бир заманда «истеһсалат романы» яратмаг ярадычылыг һүнәридир вә бүтүн әдәби ичтимаиййәтимиз бу новаторлугун мүдафиәсинә галхышмалыдыр. Әли Вәлиевин әсәриндәки гызлар бригадасынын иш пафосу охучунун гәлбини фәрәһлә долдурур. Инсанларын гәлбиндә бу нәчиб һиссләри оятмаг үчүн, сәнәткар өз гәһрәманыны һәгиги бир мәһәббәтлә севмәлидир. «Күлшән» мүәллифинин ән бөйүк күчү дә бундадыр. О, өз гәһрәманыны севдийиндәндир ки, онун мә'нәви көзәллийини дә, зәһмәтини дә диггәтлә изләйир вә тәсвир эдир. О дәгигә көрүнүр ки, Күлшәнин һәр бир яхшы аддымы язычыя хүсуси бир зөвг верир.

Чох тәәссүф ки, бизим зәһмәт адамларына һәср олунмуш бүтүн әсәрләримиз белә дейилдир. Бә'зи романларда зәһмәтин тәсвири вардыр, лакин поэзия вә пафосу йохдур. Мисал үчүн мүһүм бир саһәдән данышан «Минкәчевир» романыны көтүрүн. Көрүнүр ки, мүәллиф Күр чайы үзәриндәки бөйүк тикинтинин әһәмиййәтини лазымынча дүшүнмүш вә өз романында мараглы сәһнәләр вермишдир. Лакин «Минкәчевир» китабында гуручуларын мәһәббәтлә рәсм эдилмиш айдын портретләри йохдур. Бу әсәр һаггындакы мәгаләләрдән бириндә мүәллиф көстәрир ки, роман «бәдии чәһәтдән мараглыдыр». Амма әслиндә исә бурада чатышмаян мәһз бәдииликдир. Бурада зәһмәтин пафосу әвәзинә физики чәһәти әсас ер тутур. Там вә чанлы бир инсан сурәтинин йохлуғу бунун нәтичәси дейилми? «Минкәчевир» роман адланса да өз үслуб хүсусиййәтләри э'тибарилә очеркә даһа яхындыр. Бу очеркчилик, мүәллифин ярадычылыг биографиясилә әлагәдардыр. Әвәз Садыг өз очеркләриндә узун мүддәт һәмишә фактларын заһири рәсмини вермиш, онларын маһиййәтинә нүфуз этмәмиш, бәдии үмумиләшдирмәйә фикир вермәмишдир. Әвәз Садыгда бу вәрдиш чох күчлүдүр. Һисс олунур ки, «Минкәчевир» романы үзәриндә ишләркән она ән чох бу вәрдиш мане олмушдур. Әвәз Садыг өз очеркләрини әсасән көрдүйү вә эшитдийи һадисәләрә даир бир нөв һесабат сәчиййәсиндә яздығындан, онун әсәрләриндә ядда галан инсан портретләринә вә яхуд мараглы психоложи штрихләрә раст кәлмирик. Онун очеркләринин фактик тәрәфләринә һәмишә инанмаг олар, чүнки мүәллиф чанлы һәятымызда баш верән һадисәләри вичданла өйрәнир вә гейд эдир, лакин Әвәз Садыгы ән чох гуручулуг об'ектләринин өзү марагландырыр. О, инсанлары вә онларын талеини исә демәк олар ки, һәмишә көлкәдә гоюр.

«Минкәчевир»дә мүәллифин бу мәһдудлут вә биртәрәфликлә мүбаризә этдийи һисс олунур, һәтта о бә'зи ярадычылыг наилиййәтләри белә газаныр, лакин бүтүн роман бою технитсизм дейилән хәстәлийин чидди тә'сириндән яхасыны гуртара билмир.

Юхарыда «Минкәчевир»и, «бәдии чәһәтдән мараглы» һесаб эдән бир мүәллифлә разылашмадығымызы сөйләдик. Енә һәмин мәгаләдә дейилир ки, Әвәз Садыг партия рәһбәри сурәтини зәиф вермишдир. Мәнчә бу гейд бүтүн башга сурәтләрә дә аид-

дир. «Минкәчевир» әсәриндәки адамларын һамысы, шаһмат фигурлары кими, мүәллифин ирадәсилә һәрәкәт эдир. Бу да нәтичәдә чанлы инсан образларынын яранмасына дейил, гуру схемаларын мейдана чыхмасына сәбәб олур.

Биздә бу гәбилдән олан башга әсәрләр дә вардыр. Бунлардакы схематизм һәм мүәллифләрин бәдии-фикри сәвиййәчә чох ашағыда олмаларындан, һәм дә һәятымызы яхшы билмәмәләриндән ирәли кәлир. Мәсәлән, Юсиф Ширванын «Вәтәндаш» романында, Мәһәррәм Әлизадәнин «Су айдынлыгдыр» повестиндә инсанларын ялныз көлкәси вардыр. Элә бил бу мүәллифләр он ил әввәлки сәвиййәләриндә донуб галмышлар.

Адлары чәкилән язычылардан башга өз ярадычылығынын кейфиййәтини йүксәлтмәйә фикир вермәйән Һәмид Ахундлу, Нағы Нағыев кими йолдашларымыз да вардыр. Бу сияһыя очерк жанрында чалышан язычыларын чохусуну да дахил этмәк олар. Көрүнүр онлар мүасир әдәбиййатымыздан нәләр тәләб олундуғуну һәлә дә лайигинчә анлая билмирләр.

Азәрбайчан совет бәдии нәсри саһәсиндә чох бөйүк үмидләр верән ени бир нәсл етишмәкдәдир. Мән бу язычыларын сырасына Имран Гасымову, Һәсән Сейидбәйлини, Иса Һүсейнову, Исмайыл Шыхлыны, Салам Гәдирзадәни вә Әһмәд Рәһимову дахил эдирәм. Бу язычыларын бизи севиндирән көзәл бир хүсусиййәти вардыр ки, о да әдәбиййатымыза ени һисс вә дуйғулар кәтирмәләриндән ибарәтдир. Һәсән Сейидбәйлинин «Бизим Астарада» повестиндә конфликтсизлик «нәзәриййәсинин» мүәййән дәрәчәдә зәрәрли тә'сири һисс олунса да, мүасир адамларымызын вә габагчыл кәнчләримизин саф мә'нәвиййатыны дүрүст көстәрдийиндән, онун повести үмумән мүсбәт әдәби бир һадисә кими мейдана чыхмышдыр.

И. Гасымовла Һ. Сейидбәйлинин «Узаг саһилләрдә» повести дә өзүнүн бир сыра мәзиййәтләрилә бизим бәдии нәсримизин наилиййәтләри сырасына дахилдир.

Мә'лумдур ки, нәсримиздә Бөйүк Вәтән мүһарибәсинә даир бир сыра чидди һекайәләрлә бәрабәр, «Мүһарибә» романы да яранмышдыр. Бу романы әдәби тәнгидимиз әсас э'тибарилә мүсбәт гиймәтләндирмәкдә шүбһәсиз һаглыдыр. Лакин бу да фактдыр ки, ики чилдлик бир романда там мә'насилә вә мүкәммәл рәсм эдилмиш совет әскәри образы йохдур. Бу бөйүк гүсур «Мүһарибә»нин идея-бәдии дәйәрини ашағы салыр. Әбүлһәсән өзү чәбһәдә олмушдур. Севастополун гәһрәман мүдафиәсиндә иштирак этмишдир. Әскәр һәятынын доғру тәсвирини вермәк үчүн онун өз шәхси мүшаһидәләринә әсасландығы айдындыр. Лакин һәят һәгигәтини бәдии сәнәтин дилинә тәрчүмә этдикдә, бурада мүрәккәб бир ярадычылыг әмәлиййаты апарылмалы иди. Йә'ни әдиб тәсадүфи вә кечичи һаллары бир тәрәфә атмалы, типик, сәчиййәви вә истигамәтләндиричи һадисәләри сечмәли иди. Әбүлһәсән үмуми фону, үмуми әһвал-руһиййәни, әскәр һәятыны, сәнкәрин һавасыны, барытын гохусуну дуймуш вә мәһарәтлә дә тәсвир этмишдир, онун психоложи тәһлилләри, портрет чәкмәк бачарығы, романын композисиясыны гурмаг мәһарәти кечмиш әсәрләринә нисбәтән чох-чох артмышдыр. Лакин онун тәсвир этдийи Азәрбайчан бөлүйүнүн әскәрләри о гәдәр дә бизим мәһәббәтимизи газанмыр. Нә үчүн? Чүнки мүәллиф өзү онлары дәриндән севмир. Әбүлһәсәндә лиризм йохдур. О, гәһрәманлыг поэзиясындан мәһрум бир роман язмышдыр. Халгынын енилмәз ирадәсиндән, гәһрәманлыг пафосундан вәчдә кәлмәйән вә ону тәрәннүм этмәйән бир мүәллиф нечә дә башгаларыны чошдуруб вәчдә кәтирә биләр?

Гасымовла Сейидбәйлинин «Узаг саһилләрдә» повести исә, әксинә, лирик тонларла язылмышдыр. Биз бурада мүәллифләрин әсас гәһрәмана—Меһди Һүсейнзадәйә бөйүк

мәһәббәтлә янашдыгларыны вә һәмишә охучунун марагла изләдийи мәлаһәтли бир кәшфиййатчы сурәтини яратдыгларыны көрүрүк. Мүәллифләрин бә'зән мачәрачылыға мейл этмәләринә вә психоложи тәһлилдән гачмаларына бахмаяраг, әсас гәһрәман биздә дәрин симпатия оядыр. Бу, повестин ән яхшы хүсусиййәтидир. Мән һәлә Имран Гасымовла Сейидбәйлинин бу повести башдан-баша мараглы бир конфликт үзәриндә гурдугларыны демирәм. Вәтән мүһарибәси чәбһәләриндән узагда, фашистләрин һөкм сүрдүйү бир ердә—Триестдә—вурушмаға мәчбур олан партизан дәстәләринин нечә чәтин бир шәраитә дүшдүкләри дә буна әлавә олунарса, «Узаг саһилләрдә» повестинин нә сәбәбә мүвәффәгиййәт газандығы айдынлашар. Мүәллифләр мачәрая мейл этдикдә белә реализмә садиг галырлар. Онлар Меһдинин сырави совет кәнчи олдуғуну дөнә-дөнә гейд эдирләр. Онун инкишаф йолунда доғрудан да элә гейри-ади бир шей йохдур. Лакин бир сырави кәнчин гәһрәманлығына биз һейран олуруг.

Бир анлыға тәсәввүр эдин ки, Меһди, дүшмән әһатәсиндән чыхмаға имкан тапмадыгда ахырынчы күлләсилә өзүнү вурур, дүшмәнләр онун дөврәсини алмаға тәләсир вә ону марагла сүзмәйә башлайырлар. Фашистләр бу гәһрәман азәрбайчанлы баласынын гейри-ади бир инсан олдуғуну күман эдирләр, лакин гаршыларында ади бир совет партизаныны көрүрләр. Бу дөйүшчүнүн мейити күлләләрдән дешик-дешик олдуғу һалда да, һитлерчиләрин чанына ләрзә салыр. Беләликлә дә повестдә совет кәнчләринин сон дәрәчә типик бир сурәти чанланыр.

Мүәллифләр узаг саһилләрдә баш вермиш эпизодлары бизим совет охучусунун гәлбинә яхынлашдырдыглары үчүн дә повест чидди бир мараг оядыр вә севилир.

Кәнч насирләримиздән Салам Гәдирзадәнин «Кәнчлик» повести, Исмайыл Шыхлынын һекайә вә очеркләри юхарыда дедийимиз кими, бизим совет нәсринин йүксәк ән'әнәләри әсасында яранмышдыр. Бу сон мәфһум сизә тәәччүблү көрүнмәсин. Азәрбайчан совет бәдии нәсринин артыг өз ән'әнәләри вардыр. Һәята кениш бир бахыш, совет адамлары сурәтини әсәрләрин баш гәһрәманына чевирмәк кими чидди хүсусиййәтләрилә бәрабәр, һәмин нәсрдә ифадәли, саф Азәрбайчан дили һаким олмушдур. Жанр мүхтәлифлийи вә мөвзу рәнкарәнклийи дә бизим мүасир нәсримизин зәнкинләшдийини көстәрир.

Иса Һүсейновун «Бизим гызлар» вә «Дан улдузу» повестләри бизим кәнч насирләримиздә язы мәдәниййәтинин йүксәлдийини сүбут эдән әдәби вәсигәләрдир. Кәнч язычынын мүасир варлығымызы диггәтлә мүшаһидә этмәси чох севиндиричи бир һалдыр. Бу онун кәләчәк инкишафы үчүн ән мүһүм шәртләрдән биридир.

Бу кәнч насирләримиз халгымыза ени бир сөз демәк истәйирләр, бәдии ярадычылыға бөйүк мәс'улиййәтлә янашмағын зәрурәтини һисс эдирләр. Онларын илк аддымлары нә гәдәр мүвәффәгиййәтлидирсә, кәләчәк вәзифәләри дә бир о гәдәр мүрәккәб вә мәс'улиййәтлидир. Буну бизим кәнчләримиз һеч вахт яддан чыхармамалыдырлар.

7.

Азәрбайчан совет бәдии нәсринин наилиййәтләри һаггында даһа этрафлы данышмаг оларды. Лакин бир мәгаләдә бүтүн әсәрләримиздән, һәм дә кениш тәһлил верә-верә данышмаг гейри-мүмкүндүр. Шүбһә ола билмәз ки, яхын заманларда айры-айры әдибләримизин кечиб-кәлдикләри йолу ишыгландыран монографиялар язылачагдыр. Бу зәрурәти артыг тәкчә әдәби ичтимаиййәтимиз дейил, мүәллимләримиз дә, тәләбәләримиз дә, бүтүн охучуларымыз да һисс эдирләр.

Мән бир нечә кәлмә дә нәсримизин чидди гүсурларындан вә кәләчәк вәзифәләриндән данышмағы лазым билирәм.

Партиямыз совет әдәбиййаты гаршысында сон дәрәчә бөйүк вәзифәләр гойдуғу бир заманда, букүнкү наилиййәтләримиз бизи гәт'иййән кифайәтләндирә билмәз.

Маленков йолдашын партиянын XIX гурултайында көстәрдийи бүтүн гүсурлары арадан галдырдығымызы сөйләмәк бөйүк янлышлыг оларды. Әдәбиййатымызда һәлә дә бир чох сәтһи, сөнүк әсәрләр ортая чыхыр. Совет варлығыны тәһриф эдән, совет адамларыны зәиф вә үздән тәсвир эдән натамам, халтур әсәрләрә биз һәлә дә раст кәлирик. Әдәбиййатымызын бүтүн жанрларында сатиранын инкишафына аз фикир верилир. Бу саһәдәки тәшәббүсләр бизи гәт'иййән тә'мин этмир. Биз сатира саһәсиндә Гогол вә Шедрин, Ахундов вә Мәммәдгулузадә ән'әнәләриндән лайигинчә истифадә этмәйи бачармырыг.

Бүтүн әдәбиййатымызын ән бөйүк гүсурларындан бири дә онун тематик вүс'әтинин дарлығыдыр. Бизим халгымызын сәадәтини, коммунизмә доғру галиб йүрүшүмүзү тәсәррүфат мәсәләләриндән вә бол мәһсул уғрунда кедән мүбаризәдән айры тәсәввүр этмәк мүмкүн олмадығы кими, әдәбиййатымызы да ялныз әхлаги проблемләрлә мәһдудлашдырмаг олмаз.

Совет әдәбиййатынын партиялылығы тәкчә онун идея истигамәтиндә дейил, һәм дә биринчи нөвбәли вәзифәләри диггәт мәркәзиндә гоюб чәсарәтлә һәлл этмәсиндәдир. Совет әдәбиййатынын классик әсәрләриндән бири олан «Оянмыш торпаг» романынын мейдана чыхдығы дөвр бизим яхшы ядымыздадыр. Бу әсәр өлкәмиздә баш верән һадисәләри тез вә лайигли әкс этмәйин ән көзәл нүмунәси иди. Совет кәндиндәки мүрәккәб вә зиддиййәтли бир дөврү һәгиги бир бәдииликлә көстәрән Михаил Шолохов партиямызын вә халгымызын мүбаризәсинә яхындан көмәк этди.

Айдындыр ки, вахтында язылмыш дәйәрли бир әсәр гүввәләримизи сәфәрбәрлийә алмаға көмәк эдән сон дәрәчә гиймәтли бир васитәйә чеврилир. Эйни заманда о, гаршымыза чыхан әнкәлләри арадан галдырмағын йолларыны көстәрир, халгымызын тәрбийәсиндә әһәмиййәтли бир рол ойнайыр.

Бөйүк Коммунист партиямызын сон илләрдә чыздығы һәрәкәт програмыны һәята кечирмәк вәзифәси, тәкчә билаваситә халг тәсәррүфаты саһәсиндә чалышан мүтәхәссисләрин өһдәсинә дейил, һәм дә бизим өһдәмизә дүшүр. Бу вәзифәләри там мә'насилә дәрк этмәйән язычы, әсримизин хүсусиййәтләрини дә лайигинчә анлая билмәз. Боллуг уғрунда апардығымыз мүбаризәнин кәркинлийини әкс этмәдән, фәдакар адамларымызын әтли-ганлы образларыны яратмадан биз өз вәзифәләримизи еринә етирә билмәрик. Бүтүн халгымызын мүбаризәсини истигамәтләндирән, она рәһбәрлик эдән вә һәмишә гәһрәман иш нүмунәси көстәрән партиямызын бәдии сурәтини вермәк исә бизим ән шәрәфли вә ән нәчиб вәзифәмиздир.

Совет әдәбиййаты һәмишә габагчыл фикирләрин ән еһтираслы мүдафиәчиси, керилийин вә мүһафизәкарлығын ән амансыз дүшмәни олмушдур. Партиямыз бизи өйрәдир ки, халг тәсәррүфатынын гәт'и йүксәлиши үчүн мүһүм шәрт—кадрлардан дүзкүн истифадә этмәкдир, эйни заманда сосялист сәнаемизин кәнд тәсәррүфат ишчиләринә вердийи ә'ла кейфиййәтли техникадыр. Совет әдәбиййаты бу техниканы ярадан вә ондан истифадә этмәйин ән көзәл нүмунәсини көстәрән совет мүтәхәссисләринин, фәһләләрин, мүһәндисләрин, колхоз вә МТС ишчиләринин мүбаризәсини тәсвир эдән йүксәк мәфкурәли, дәрин мәзмунлу бәдии әсәрләр вермәлидир.

Партиямыз совет әдәбиййатынын ярадычыларыны һәмишә өн атәш хәттиндә даянмаға чағырмышдыр.

Мүһарибәдән сонракы әдәбиййатымызда Сабит Рәһманын «Бөйүк күнләр», Әли Вәлиевин «Чичәкли» романлары билаваситә гәһрәман Азәрбайчан колхозчуларынын һәятыны

тәсвирә һәср олунмушдур. Бу әсәрләрин ән яхшы хүсусиййәти партиямызын истигамәтләндиричи ролуну, коммунизм идеяларынын шүурлара нечә нүфуз етдийини көстәрмәләриндәдир. Сабит Рәһман, һәят конфликтләрини бир гәдәр асан йолла һәлл етмәсинә бахмайараг, «Бөйүк күнләр» китабында мүһарибәдән сонракы кәнд һәятынын мүәййән чәһәтләрини дүрүст верә билмишдир. «Чичәкли» романына кәлдикдә, мүәллиф «Күлшән» повестиндә олдуғу кими, енә дә билаваситә памбыг саһәсиндәки мәһсулдарлығы артырмаг уғрунда кедән мүбаризәни көстәрир.

Лакин е'тираф етмәк лазымдыр ки, Азәрбайчан совет язычылары партиямызын XIX гурултайындан вә Мәркәзи Комитәнин сентябр Пленумундан сонра кәнд тәсәррүфаты габагчылларыны көстәрән гиймәтли әсәрләр яратмамышлар. Айры-айры очеркләримиз бу тәләбләрә һеч вәчһлә чаваб верә билмәзләр. Биздә үмумиййәтлә очерк жанры чох сүст инкишаф едир, һалбуки, бәдии очерк бүтүн әдәбиййатымызын ән мүбариз жанры олмалыдыр.

Азәрбайчанын габагчыл малдарларына һәср олунмуш «Дан улдузу» повести билаваситә партия гәрарларына чаваб верән еканә чидди нәср әсәримиздир. Лакин бу ялныз илк аддымдыр. Истe'дадлы кәнч насир Иса Һүсейнов, йәгин ки, һадисәләри тез әкс етмәк мәгсәдилә, бир гәдәр тәләсмиш вә өз әсәрини ескиз һалындан чыхара билмәмишдир. «Дан улдузу» повестинин гүсурлары да элә бунун нәтичәсидир. Лакин мүәллифин сәмими вә үрәйә ятан һекайәчилийи, кәләчәкдә ондан даһа яхшы әсәрләр көзләмәк үчүн бизә әсас верир.

Әдәбиййатымызын бу саһәдә көрәчәйи ишләр һәм чох, һәм дә мәс'улиййәтлидир. «Азәрбайчан» журналынын портфелиндәки роман вә повестләр һәм мәфкурәви, һәм дә бәдии сәвиййәси е'тибарилә бизи гәт'иййән разы салмыр. Көрүнүр ки, бизим көркәмли язычыларымыз бир гәдәр ағыр тәрпәнирләр.

Сон илләрдә ән чох нәзәрә чарпан чидди гүсурларымыздан бири дә будур ки, биз бә'зән мәһдуд бир истеһсалат чәрчивәсиндә долашыб галырыг. Бунун нәтичәсиндә халгдан вә эпохадан дейил, ялныз тәсәррүфат проблемләриндән данышырыг. Айры-айры саһәләрдән язмаг лазымдыр. Бу, бәдии әсәрләрә конкретлик вә йығчамлыг кәтирир. Һәмин әсәрләри язанлар, тамамилә заһири сәчиййә дашыян «масштаблы» романларын әксинә олараг, өлкәмизин игтисади гүдрәтини артыран истеһсалат саһәләриндән чанлы лөвһәләр верирләр. Лакин бу әсәрләрдә биз чох вахт ичтимаи мүһитимизин типик чизкиләрини көрмүр, зәманәмизин нәбзини дуймайырыг. Мән «Минкәчевир» романыны мисал кәтирдим. Бу романы нөгсанлы элләйән һеч дә онун бир саһәдән бәһс етмәси дейилдир. Әсас бәла Әвәз Садыгын тәсвир етдийи Минкәчевирдә бизим өлкәмизин гүдрәтинин көрүнмәмәсидир, үмумән романын идея дәринлийиндән мәһрум олмасыдыр. Биз эйни гүсуру бир сыра башга әсәрләримиздә дә көрүрүк. Иса Һүсейновун «Дан улдузу» повестиндә дә, Исмайыл Шыхлынын «Дағлар сәсләнир» китабында да мөвзуун дар чәрчивәсилә янашы, истеһсалат мәсәләләринин һәллиндә дә мүәййән мәһдудлуг вардыр. Бу истe'дадлы кәнчләрин яратдыглары әсас образлар да һәлә дәрин үмумиләшдирмә хүсусиййәтиндән мәһрумдурлар. Чаван мә'дәнчинин вә чаван сағычы гызын характериндә биз мүасир кәнчлийимизин көзәл нишанәләрини көрмәк истәрдик. Бу олмадыгча бәдии әсәрләрин тә'сир күчү шүбһәсиз лазым олан сәвиййәйә галха билмәз.

Яхуд башга бир нөгсан. Бәдии әсәрдә әхлаги вә мәфкурәви проблемләр әвәзинә сырф техники вә элми проблемләр һәлл етмәк истәйән мүәллифләри көтүрәк. Онлар өз әсәрләриндә бизи гәһрәманларын талеи илә дейил, бу вә я башга истеһсалат проблеми илә интизарда гоймаг истәйирләр. «Бурада нефт олачагмы?». «Бурадан канал чәкиләчәкми?» вә саирә... Әлбәттә совет адамларыны халг тәсәррүфатымызын талеи чидди сурәтдә мәшғул едир. Айры-айры саһәләрдә мадди не'мәтләр ярадан зәһмәткеш инсанларын долғун сурәтини яратмаг исә бизим илк вә башлыча вәзифәмиздир. Бәдии лөвһәмизин мәркәзиндә әзәмәтли инсан сурәти даянмадыгча, бүтүн техники проблемләр онун үзвү вә айрылмаз бир иш кими көстәрилмәдикчә, сәнәткар, өз вәзифәсини еринә етирилмиш сая билмәз. Тәсәррүфат проблемләри өз-өзлүйүндә охучуда дәрин реаксия ояда билмәз.

Биздә фәһлә синфи мөвзуу артыг ән көркәмли сәнәткарларымызы һәйәчанландырыр. Бу мөвзуда романларымыз, п'есләримиз, повест вә дастанларымыз яранмышдыр. Һәмин әсәрләрдән Үмумиттифаг мигясында шөһрәт газананлары да аз дейилдир. Лакин фәһлә синфинин гәһрәман зәһмәти о гәдәр зәнкин вә нәчиб материаллар верир ки, бу мөвзуда яранмыш әсәрләримиз ялныз көзәл бир башланғыч сайыла биләр. Мирзә Ибраһимовун нефтчиләр һәятындан язылмыш һекайәләри онун романынын да мүвәффәгиййәтли чыхачағына үмид верир. Биз истәрдик ки, һәм Мирзә Ибраһимов, һәм дә башга насирләримиз бу саһәдәки иши даһа да ирәли апарыб, индийә кими бурахылмыш нөгсанлары да нәзәрә алсынлар. «Ерин сирри» романилә фәһлә синфи мөвзууну ишләмәк саһәсиндә мүвәффәгиййәтли бир аддым атмыш Манаф Сүлейманов енә дә фәһлә сурәтини ени романын әсас сурәтинә чевирсин вә техницизм гүсурларындан хилас олуб, инсанларын һисс вә һәйәчанларыны да дәриндән көстәрмәк үчүн зәнкин боялар тапсын.

Нәсримиздә һәлә дә чидди үслуб нөгсанлары вардыр. Мән Сүлейман Рәһимовун әсәрләрини мүасир нәсримизин ән чидди наилиййәтләри сырасына дахил етдим, онун гүдрәтли реализминдән, халг һәятынын кениш лөвһәләрини вердийиндән, бөйүк һәят конфликтләрини өз романларынын әсасына гоймағы бачардығындан данышдым. Лакин онун романларындакы натурализм үнсүрләри, узунчулуглары вә тәкрарлары гейд етмәмәк олмаз. Ахы бәдии әсәр һәяты әкс едир, даһа онун копиясыны вермир. Сүлейман Рәһимовун романларында (хүсусилә «Сачлы»да) бә'зән гүввәтли бир штрихлә ифадә олуна биләчәк бир мәтләб фәсилләрлә узаныр. Бу ондан ирәли кәлир ки, гәләм йолдашымыз өз үслубуну чанландырмаға фикир вермир. Һәр шей тәбии көрүнсүн дейә һадисәләри узун вә йоручу бир шәкилдә тәсвир едир. Даһа ону нәзәрә алмыр ки, һәм тәбии, һәм дә лаконик язмаг олар.

Бу узунчулуг вә сөзчүлүк азары Әли Вәлиевдә, Әбүлһәсәндә дә вардыр. Һекайәни романа, романы эпопеяя чевирмәк мейли артыг тәһлүкәли бир һал алыр. Нәтичәдә әсәрләрин һәчми бөйүйүр, мә'насы исә дәринләшмир. Биздә «Йохушлар», «Дүня гопур», «Мүһарибә», «Шамо», «Ата вә оғул», «Араз», «Бөйүк күнләр» кими һәлә битмәмиш вә нә вахт битәчәйи мә'лум олмаян романлар вардыр. Һәтта ири һәчмли әсәрләрини бир китабда языб гуртармаға адәт етмиш Мир Чәлал да «Мәним яшыдларым» повестини ярымчыг гоймушдур. Өз әсәрләринин мүкәммәл вә мөһкәм композисиясыны гурмаға, чохчилдли романларыны әввәлдән-ахыра кими планлашдырмаға фикир вермәйән язычы, әлбәт ки, бу әсәрләри тамамламагда һәмишә чәтинлик чәкәчәкдир. Биз, охучулар гаршысындакы мәс'улиййәтимизи һеч бир вахт унутмамалыйыг. Нәзәрдә тутмалыйыг ки, ярымчыг әсәр, илк нөвбәдә фикир натамамлығынын нәтичәсидир. «Инсан комедиясы», «Һәрб вә сүлһ», «Сәфилләр», «Клим Самкинин һәяты», «Фарсайтлар сагасы», «Сакит Дон» кими әзәмәтли сәнәт әсәрләри дә әсрләр бою яшаян ме'марлыг абидәләри кими мүәййән планла, айдын композисия илә, узун мүддәт вә дәриндән дүшүнүлмүш идеялар әсасында яранмышдыр.

Бәдии сәнәткарлыг мәсәләси, хүсусән партиямызын XIX гурултайындан сонра, фөвгәл'адә бир әһәмиййәт кәсб этмишдир. Әсәрләримизин идея дәринлийини вә үмумиләшдирмә күчүнү артырмаг, һәят конфликтләринин тәсвирини һәгиги фәлсәфи сәвиййәйә галдырмаг, образлары шүурлу сурәтдә бөйүтмәйә хүсуси фикир вермәк—бүтүн жанрларда чалышан язычыларымыз гаршысында дуран вәзифәләрдир.

Фәлсәфи үмумиләшдирмә дейәркән, бә'зиләринә элә кәлир ки, сөһбәт ялныз бизим мүсбәт гәһрәманларымызын мүһакимәләри вә фикри сәвиййәләри һаггында кедир. Шүбһәсиз ки, бунун да әһәмиййәти чохдур. Лакин биз, язычынын һадисәләрә, инсанлара, дөврә вә эпохая даир мүһакимәләрини нәзәрдә тутуруг. Классик романлар она көрә мүәййән дөврүн энсиклопедиясы олмушдур ки, онлары язан мүәллифләр дөврүн тарихи, ичтимаи фикир мүбаризәси, синифләри вә зүмрәләри һаггында һәгиги бир алим кими мүһакимә йүрүтмәйи бачармышлар. Нағылвари романларла нә эпоханы, нә дә онун психолокиясыны ачмаг олар. Бурадан да язычы мәдәниййәтини дурмадан йүксәлтмәк зәрурәти мейдана чыхыр. Фитри талантын йолуну элм вә фәлсәфә ишығы илә айдынлашдырмаг зәрурәти мейдана чыхыр.

Азәрбайчан совет бәдии нәсриндә үслуб вә дил көзәллийи уғрунда чидди вә ардычыл мүбаризә кетмир. Мән сәрф-нәһв ганунларына дүз кәлмәйән айры-айры чүмләләри, дилдәки пинтиликләри вә мүвәффәгиййәтсиз ифадәләри нәзәрдә тутмурам. Сөһбәт сосялист реализми принсипләри үзәриндә йүксәлән ени сәнәтин инкишафындан кедир, ени, дәрин образлар системиндән, әсримизә лайиг дил зәнкинлийиндән, мә'на вә идея дәринлийи илә сых бағлы олан үслуб көзәллийиндән кедир, совет әдәбиййатынын классик нүмунәләрини яратмагдан кедир. Бунун үчүн дә һәр чүр мәфкурәсизлийә, солғунлуға, пешәкарлыға вә сәтһилийә гәт'и мүһарибә э'лан этмәлийик.

Азәрбайчан совет бәдии нәсриндә жанр мүхтәлифлийинә аз фикир верилир. Сатирик әсәрләр һәлә дә аз вә зәиф яраныр. Бир заманлар сүр'әтлә инкишаф эдән гыса һекайә вә новелла жанры, демәк олар ки, унудулмушдур. Ялныз сон заманларда бә'зи йолдашлар (Мирзә Ибраһимов, Әли Вәлиев, Һәсән Сейидбәйли, Гылман Мусаев, Иляс Әфәндиев, Салам Гәдирзадә вә Иса Һүсейнов) мараглы һекайәләр язмышлар. Лакин һекайә вә новеллаларымызын үмуми сәвиййәси о гәдәр дә йүксәк дейилдир.

Әдәбиййатымызда ән әһатәли жанр олан бәдии нәсрдә бизим бөйүк әсримиздән, ени дүня гуран инсанларымыздан данышан там, мүкәммәл, һейрәт вә мәһәббәт догуран әсәрләр яраначағына шүбһә ола билмәз. Кечиб кәлдийимиз йол да, бөйүк идеалларымыз да бунун рәһнидир.

★

Ф. ГАСЫМЗАДӘ

Реалист драматург

(Н. Вәзировун анадан олмасынын 100 иллийи мүнасибәтилә)

Нәчәфбәй Вәзиров классик әдәбиййатымызын көркәмли сималарындан биридир. Онун әлли илдән артыг сүрән драматуржи вә публисист фәалиййәти халгымызын азадлыг һәрәкаты илә бағлыдыр. М. Ф. Ахундовла мөһкәм бинөврәси гоюлан ени реалист-демократик әдәбиййатымызын сонракы инкишафында онун бөйүк ролу олмушдур.

Азәрбайчан драматуркиясы тарихиндә тракедия вә драма жанрларынын инкишафы, милли театрын тәшәккүлү онун ады илә әлагәдардыр. О, М. Ф. Ахундовдан сонра Азәрбайчан драматуркиясыны инкишаф этдирди, мүасир чәмиййәтин эйбләрини ачан комедиялар язды вә әдәбиййат тарихимиздә биринчи олараг тракедия («Мүсибәти-Фәхрәддин») жанрынын әсасыны гойду.

Нәчәфбәй Вәзировун ярадычылығы М. Ф. Ахундовун вә XIX әср рус реалистләринин нәчиб тә'сири илә формалашмыш, инкишаф этмишдир. О, һәлә Бакыда «реалная гимназия» адланан мәктәбдә охуяркән Островскинин вә М. Ф. Ахундовун әсәрләри илә таныш олмуш, тәнгиди реализмин маһиййәтини дәриндән дәрк этмиш вә бу үсул илә өз ярадычылығына башламышды.

Һәятын вә мүасир чәмиййәтин зәрури мәсәләләрилә бағланмаян, халга хидмәт этмәйән әдәбиййат әлейһинә, ашиганә гәзәл вә фәрди маһиййәтдә олан һәчв әлейһинә чыхан кәнч мүәллиф мүасирләрини һәятдан язмаға чағырырды.

Чәмиййәтин ичтимаи эйбләрини маарифчилик нөгтейи-нәзәриндән тәнгид этмәк Нәчәфбәй Вәзиров ярадычылығынын әсас истигамәтини тәшкил эдир. Мүлкәдарларын гәддарлығы, тачирләрин ачкөзлүйү, руһаниләрин ялтаглығы, бәйләрин мәишәт позғунлуғу, гадын һүгугсузлуғу, чәһаләт, фанатизм кими эйбләр онун ярадычылығында өз габарыг әксини тапмышдыр.

Һәят һәгигәтинә садиг галан әдиб һадисәләри, инсан образларыны, тәбиәти тәсвир эдәркән сүн'и васитәләрә әл атмыр, һәр шейи олдуғу кими доғру вә тәбии тәсвир эдир. Онун ярадычылығында һәят сәнәтлә бирләшир. Лакин бунунла бәрабәр Нәчәфбәй Вәзировун дүнякөрүшү зиддиййәтли иди. О, һәятын инкишаф ганунларынын вә чәмиййәтдәки синифләр мүбаризәсинин маһиййәтини айдын тәсәввүр этмир, чәмиййәтин кәләчәйи һаггында да айдын тәсәввүр верә билмирди.

Нәчәфбәй Вәзиров ярадычылыға 1873-чү илдән башламышдыр. Онун илк драматик әсәри «Эти сәнин, сүмүйү мәним» (1873) комедиясы, икинчи әсәри исә «Гаракүнлү» (1874) тракедиясыдыр. Һәр ики әсәр һәлә мүәллифин сағлығында итдийиндән бизә кәлиб чатмамышдыр. Биз бу әсәрләр һаггында мүхтәсәр мә'луматы анчаг мүәллифин 1913-чү илдә нәшр олунан «Тәрчүмейи-һал» китабчасындан өйрәнирик. «Эти сәнин, сүмүйү мәним» комедиясыны мүәллиф моллаханадакы тә'лим мәсәләсинә һәср этмиш вә бу әсәрдә бир маарифпәрвәр язычы кими заманәсиндәки схоластик тә'лимин принсипләри вә гадын һүгугсузлуғу әлейһинә чыхмышдыр.